

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI
VAZIRLIGI**

ANDIJON VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar kafedrası

**UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA TARIX FANINI
O‘QITISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK
TEXNOLOGIYALARI: NAZARIYA, METODIKA VA
AMALIYOT**

Metodik qo‘llanma

Muallif: Qosimov Dilmurodjon A‘zamjonovich

Taqrizchilar: T.T.Turg‘unov, Q.Azizova

Nashrga tavsiya etilgan:12.10.2026

Andijon — 2026

Annotatsiya

Metodik qo'llanma umumta'lim maktablari tarix fani o'qituvchilariga ta'limiy muammoga mos pedagogik texnologiyani tanlash, uni 45 daqiqalik darsda qo'llash va natijasini baholash uchun mo'ljallangan. Qo'llanmada 18 ta zamonaviy yo'nalish o'n mezon bo'yicha saralangan, ulardan 13 tasi tarix faniga moslab ochildigan. Manba va dalil bilan ishlash, muammoli va argumentativ ta'lim, formativ baholash, differentsiatsiya hamda sun'iy intellektdan maqsadli foydalanish metodikasi berilgan. Amaliy qism turli davrlarga oid 10 ta dars modeli, 6 ta trening ssenariysi, 60 ta topshiriq va 8 ta tayyor blankadan iborat. Qo'llanma tarix o'qituvchilari, malaka oshirish kurslari tinglovchilari, trenerlar, metodistlar va pedagogika oliy ta'lim muassasalarining tarix yo'nalishi mutaxassislari uchun mo'ljallangan.

Аннотация. Методическое пособие адресовано учителям истории общеобразовательных школ и помогает выбрать педагогическую технологию под конкретную учебную проблему, применить её на 45-минутном уроке и оценить результат. Из 18 современных направлений по десяти критериям отобрано 13; они раскрыты применительно к преподаванию истории. Практическая часть включает 10 моделей уроков, 6 сценариев тренингов, 60 заданий и 8 готовых бланков.

Abstract. This methodological handbook helps secondary-school history teachers choose a teaching approach for a specific learning problem, apply it within a 45-minute lesson, and assess the outcome. Thirteen of eighteen contemporary approaches passed a ten-criterion selection filter and are adapted to history teaching. The practical part offers 10 lesson models, 6 training scenarios, 60 tasks and 8 ready-to-use forms.

Kalit so'zlar: tarix ta'limi, pedagogik texnologiya, tarixiy tafakkur, tarixiy manba, dalil, argument, muammoli ta'lim, tadqiqotchilik ta'limi, formativ baholash, rubrika, differensial ta'lim, sun'iy intellekt, dars modeli, malaka oshirish.

Mundarija

Kirish	5
I bob. Tarix ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy- metodologik asoslari	8
1.1. Zamonaviy tarix ta'limining maqsad va vazifalari	8
1.2. Oltita tayanch tushunchaning farqi	9
1.3. Tarix ta'limida kompetensiyaviy yondashuv	10
1.4. Tarixiy tafakkurni rivojlantirish	11
1.5. Yuqori darajali fikrlash ko'nikmalari	12
1.6. O'quvchini passiv tinglovchidan faol tarixiy fikrlovchiga aylantirish	13
II bob. Tarix fanida eng samarali zamonaviy pedagogik texnologiyalar	15
2.1. Saralash filtri va natijalari	15
2.2. Muammodan metodga matritsa	16
2.3. Xotiradan qayta tiklash amaliyoti	17
2.4. Tushunchalar xaritasi	18
2.5. Keys asosida o'qitish	20
2.6. Tuzilmali hamkorlikda o'qish	22
2.7. Ssenariy va simulyatsiya	24
2.8. Keyingi boblarda ochiladigan sakkiz texnologiyaning qisqa pasporti	26
2.9. Cheklangan holda qo'llanadigan yo'nalishlar	27
III bob. Tarixiy manba va dalillar asosida o'qitish	29
3.1. Birlamchi va ikkilamchi manba	29
3.2. Manbani tanqidiy o'qishning to'rt amali	30
3.3. Manbaning ishonchliligini baholash	31
3.4. Qarama-qarshi manbalar bilan ishlash	32
3.5. Tarixiy dalildan xulosa chiqarish va argument qurish	33
3.6. Manba asosidagi tayyor topshiriqlar	34
IV bob. Tarix darslarida muammoli, tadqiqotchilik va argumentativ ta'lim	37
4.1. Tarixiy muammo va tadqiqot savoli	37
4.2. Sakkiz bosqichli zanjir	38
4.3. Tuzilmali akademik bahs	40
4.4. Argumentli yozma javob: da'vo, dalil, asos	42
4.5. Tayyor muammoli savollar	43
V bob. Tarix fanida zamonaviy baholash texnologiyalari	45
5.1. Diagnostik, formativ va summativ baholash	45
5.2. Mezonli baholash va rubrika	46
5.3. Chek-list, o'zini baholash va o'zaro baholash	47
5.4. Teskari aloqa	48
5.5. Chiqish varaqasi	50
5.6. Amaliy topshiriq	51

VI bob. Differensial va inklyuziv yondashuv	53
6.1. Moslashtirishning to'rt o'qi	53
6.2. Bir mavzu, uch daraja	54
6.3. Inklyuziv moslashtirish	55
VII bob. Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt	57
7.1. Olti bo'g'inli model	57
7.2. Sun'iy intellekt o'qituvchi yordamchisi sifatida	58
7.3. Sun'iy intellekt javobini faktlar bo'yicha tekshirish	59
7.4. Raqamli xaritalar va virtual muzeylar	61
7.5. Multimedia va raqamli hikoyalash	62
7.6. Cheklovlar va akademik halollik	63
VIII bob. Tarix darslarini loyihalashtirishning amaliy modellari	64
1-model. Buyuk ipak yo'li faqat savdo yo'li bo'lganmi?	64
2-model. IX–XII asrlarda ilm-fan nima uchun yuksaldi?	65
3-model. «Temur tuzuklari»dan nimani ishonch bilan bilamiz?	67
4-model. Uch xonlik nima uchun birlashmadi?	68
5-model. 1865-yil Toshkent voqealari haqida manbalar nega turlicha yozadi?	69
6-model. Jadidlar jamiyatni maorif orqali o'zgartira olarmidi?	71
7-model. Orol fojeasiga olib kelgan qarorlar oqibatini oldindan ko'rish mumkinmidi?	72
8-model. Front orti haqida raqamlar nimani aytadi, xotiralar nimani?	73
9-model. Mustaqillikka olib kelgan omillardan qaysi biri hal qiluvchi bo'ldi?	75
10-model. 1962-yil oktabrida qanday qaror qabul qilgan bo'lardingiz?	76
IX bob. Malaka oshirish kurslari uchun trening va amaliy mashg'ulotlar	78
1-trening. Muammodan metodga: texnologiya tanlash	78
2-trening. Manba to'plamini tuzish	79
3-trening. Tuzilmali akademik bahsni o'tkazish	79
4-trening. Rubrika yaratish	80
5-trening. Bir mavzu, uch daraja	81
6-trening. AI javobini manba bilan tekshirish	82
Treningdan keyingi kuzatuv	82
X bob. Amaliy topshiriqlar banki	84
10.1. Eslab qolish darajasi (1–6)	84
10.2. Tushunish darajasi (7–14)	85
10.3. Qo'llash darajasi (15–24)	85
10.4. Tahlil darajasi (25–38)	86
10.5. Baholash darajasi (39–50)	88
10.6. Yaratish darajasi (51–60)	89
10.7. Bankdan foydalanish	90
Xulosa va tavsiyalar	91

Glossariy	94
Foydalanilgan adabiyotlar	96
Ilovalar	100
1-ilova. Muammodan metodga tanlash matritsasi	100
2-ilova. Manba tahlili blankasi	100
3-ilova. Ikki manbani qiyoslash blankasi	101
4-ilova. Argumentli yozma javob rubrikasi.....	101
5-ilova. Tuzilmali akademik bahs varaqasi	102
6-ilova. Chiqish varaqalari namunalari	103
7-ilova. O‘zini va o‘zaro baholash chek-listlari.....	103
8-ilova. Dars loyihasi shabloni va AI javobini tekshirish ro‘yxati	104
Ekspert nigohida tekshiruv (ishchi bo‘lim)	107

Kirish

Ushbu qo'llanma tarix o'qituvchisiga «qaysi metod bor?» degan savolga emas, «shu ta'limiy muammoni qanday qilib eng samarali hal qilaman?» degan savolga javob beradi.

Dolzarbligi. Tarix darsida interfaol metodlar keng qo'llanadi, ammo ularning ko'pi dars bosqichini to'ldiruvchi faollik bo'lib qolmoqda: o'quvchi harakatlanadi, kartochni almashadi, lekin dars oxirida dalil asosida biror fikrni isbotlay olmaydi. Metodlar soni ortgani bilan o'quvchining tarixiy tafakkuri o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Shu sababli qo'llanmaning asosiy tamoyili: metod ko'pligi emas, samarali metodika muhim.

Ikkinchi sabab malaka oshirish tizimidagi o'zgarish bilan bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarori bilan hududiy pedagogik mahorat markazlari tashkil etildi, maktablarda «Kasbiy rivojlanish soati» va «Kasbiy rivojlanish kuni» joriy qilindi. Bu formatlar uchun o'qituvchi mashg'ulotdan tayyor metodik mahsulot bilan chiqadigan material zarur.

Me'yoriy asos. Qo'llanma quyidagi hujjatlarga tayanadi.

Hujjat	Qo'llanmadagi o'rni
O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni (O'RQ-637, 23.09.2020)	Ta'lim mazmuni va sifatiga qo'yiladigan umumiy talablar
O'zbekiston Respublikasining «Pedagogning maqomi to'g'risida»gi Qonuni (O'RQ-901, 01.02.2024)	Pedagogning kasbiy faoliyati kafolatlari
Prezidentning 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni	Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi
Prezidentning 2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmoni	2022–2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish milliy dasturi; Milliy o'quv dasturiga o'tish va pedagoglarni zamonaviy metodikalar bo'yicha o'qitish
Prezidentning 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarori	Uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi, hududiy pedagogik mahorat markazlari
Prezidentning 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori	Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi
Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori	Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari to'g'risidagi qaror (quyidagi izohga qarang)

Hujjat	Qo'llanmadagi o'rni
Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 27-martdagi 157-son qarori	Davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etishning amaldagi tartibi

Standart va o'quv dasturi bo'yicha izoh. Vazirlar Mahkamasining 187-son qarori bekor qilinmagan, biroq Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasidagi izohga ko'ra uning standart (1-ilova) va fanlar bo'yicha malaka talablari (3-ilova) qismlari 2021-yil 3-iyundagi 345-son qaror bilan o'z kuchini yo'qotgan. 2021-yildan maktablarga kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan Milliy o'quv dasturi joriy etila boshlagan, PF-134-son Farmon unga 2024-yil 1-sentabrgacha to'liq o'tishni belgilagan. 2026-yil 18-avgustda qayta ko'rib chiqilgan Milliy o'quv dasturi taqdim etilib, standart va o'quv dasturlari loyihalari jamoatchilik muhokamasiga qo'yildi. Shu sababli qo'llanma muayyan sinf dasturiga qat'iy bog'lanmagan: undagi texnologiyalar kompetensiyalarga yo'naltirilgan va dastur yangilanganda ham o'z kuchini saqlaydi. Dars modellaridagi sinf ko'rsatkichi o'qituvchi tomonidan amaldagi o'quv dasturiga qarab aniqlanadi.

Maqsad. Umumta'lim maktabi tarix o'qituvchisiga ta'limiy muammoga mos pedagogik texnologiyani tanlash, uni 45 daqiqalik darsda qo'llash va natijasini baholash uchun ilmiy asoslangan amaliy vosita berish.

Vazifalar:

1. Tayanch tushunchalarni farqlash va bir xil ma'noda qo'llash.
2. Zamonaviy yo'nalishlarni o'n mezonli filtr orqali saralash va tanlov asosini ochiq ko'rsatish.
3. Saralangan texnologiyalarni yagona shablon bo'yicha tarix faniga moslab ochish.
4. Manba va dalil bilan ishlash, muammoli va argumentativ ta'lim bo'yicha tayyor topshiriqlar berish.
5. Tarix faniga mos baholash vositalarini yaratish.
6. Bir mavzuni turli darajadagi o'quvchilar uchun moslashtirish namunalarini berish.

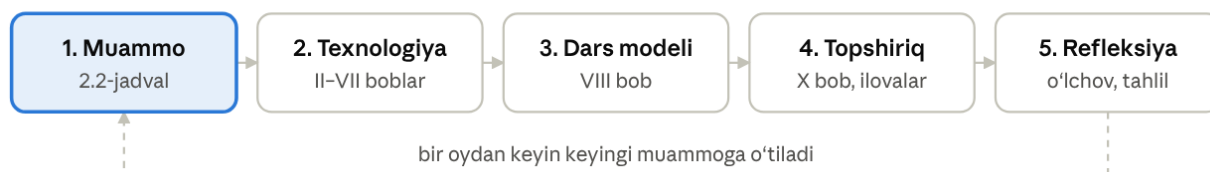
7. Raqamli vositalar va sun'iy intellektdan maqsadli foydalanish tartibini ko'rsatish.
8. Turli davrlarga oid dars modellari, trening ssenariylari va topshiriqlar bankini taqdim etish.

Metodik yangiligi. Qo'llanmada uchta mualliflik metodik yechimi bor. Birinchisi, muammodan metodga matritsa: o'qituvchi sinfda ko'rayotgan o'n ikki tipik muammodan boshlab mos texnologiyaga boradi. Ikkinchisi, ochiq saralash filtri: har bir yo'nalish o'n mezon bo'yicha baholangan, chiqarib tashlanganlari ham sababi bilan ko'rsatilgan. Uchinchisi, ikki variantli resurs modeli: har bir texnologiya minimal (doska, darslik, bosma manba) va raqamli variantda berilgan.

Qo'llanmadan foydalanish tartibi. Matnni boshidan oxirigacha o'qish shart emas. Tavsiya etiladigan yo'l:

1. II bobdagi 2.2-jadvaldan o'z sinfingizdagi muammoni toping.
2. Jadval ko'rsatgan texnologiya bayonini o'qing.
3. VIII bobdan shu texnologiya qo'llangan dars modelini oling va mavzuingizga moslang.
4. X bob va ilovalardan topshiriq hamda baholash vositasini tanlang.
5. Darsdan keyin texnologiya bayonidagi refleksiya savollariga javob bering.

Qo'llanmadan foydalanish mavzudan emas, sinfdagi muammodan boshlanadi

1-rasm. Qo'llanmadan foydalanish yo'li

Har bir nazariy paragraf «Amaliyotda qanday qo'llayman?» bloki bilan tugaydi. Bu blokda o'qituvchi bajaradigan ishlar bosqichma-bosqich yozilgan.

Tarixiy faktlar haqida. Qo'llanmadagi topshiriqlarda birlamchi manbalardan to'g'ridan to'g'ri iqtibos keltirilmagan: manba nomi, muallifi va turi ko'rsatilgan, parchani esa o'qituvchi darslik yoki ilmiy nashrdan oladi. Bu uydirma

iqtibos xavfini yo‘q qiladi va o‘qituvchiga o‘z sinfiga mos parchani tanlash imkonini beradi.

I bob. Tarix ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy-metodologik asoslari

1.1. Zamonaviy tarix ta'limining maqsad va vazifalari

Zamonaviy tarix ta'limining maqsadi o'quvchiga o'tmish haqidagi tayyor hikoyani yodlatish emas, uni o'tmish haqidagi da'volarni dalil bilan tekshira oladigan shaxs qilib tarbiyalashdir.

Bu maqsad uch qatlamdan iborat va uchalasi bir-birisiz ishlamaydi.

Qatlam	Mazmuni	Misol
Mazmuniy bilim	Faktlar, sanalar, shaxslar, voqealar ketma-ketligi	Amir Temur 1370-yilda Movarounnahrda hokimiyatni qo'lga oldi
Tarixiy tushunchalar	O'tmishni tushuntirishda ishlatiladigan fikrlash vositalari: sabab va oqibat, davomiylik va o'zgarish, dalil, ahamiyat, nuqtai nazar	Markazlashgan davlat qaror topishining sabablari va ularning nisbiy ahamiyati
Tadqiqot ko'nikmalari	Savol qo'yish, manbani tanqidiy o'qish, dalil tanlash, argument qurish	Ikki muarrix bayonini qiyoslab, farq sababini tushuntirish

Birinchi qatlamsiz ikkinchi va uchinchi bo'sh qoladi: o'quvchi bilmagan narsasi haqida tanqidiy fikrlay olmaydi. Kognitiv fan tadqiqotlari tayanch bilim yuqori darajali fikrlashning sharti ekanini ko'rsatadi (Sweller, 1988; Kirschner, Sweller, Clark, 2006). Shu bois qo'llanmada bilimni mustahkamlash texnologiyalari (2.3-paragraf) tafakkur texnologiyalari bilan yonma-yon berilgan.

Tarix ta'limining vazifalari:

- o'quvchida xronologik va makoniy tasavvurni shakllantirish;
- voqealar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishini ko'rishga o'rgatish;
- tarixiy manbani axborot olinadigan matn emas, tekshiriladigan guvohlik sifatida o'qishga o'rgatish;
- bir voqeaga turli nuqtai nazarlar mavjudligini tushuntirish va ularni dalil bilan taqqoslashga o'rgatish;
- O'zbekiston tarixini Markaziy Osiyo va jahon tarixi bilan bog'liqlikda ko'rsatish;

- milliy o'zlik va fuqarolik mas'uliyatini bilimga tayangan holda tarbiyalash.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Dars maqsadini yozayotganda uch qatlamning har biridan bittadan natija belgilang: o'quvchi nimani biladi, qaysi tushuncha bilan ishlaydi, qaysi ko'nikmani bajaradi.
2. Natijani o'lchanadigan fe'l bilan yozing: «tushunadi» emas, «ikki sababni dalil bilan tushuntiradi».
3. Dars oxirida uch natijadan kamida bittasini yozma shaklda tekshiring (5.5-paragraf).

1.2. Oltita tayanch tushunchaning farqi

«Metod», «metodika», «pedagogik texnologiya», «ta'lim strategiyasi», «ta'lim modeli» va «didaktik vosita» turli darajadagi tushunchalar; ularni aralashtirish dars loyihasida maqsad va vosita o'rnini almashtirib qo'yadi.

Tushuncha	Ta'rifi	Tarix darsidagi misol	Javob beradigan savol
Ta'lim strategiyasi	O'qitishning uzoq muddatli umumiy yo'nalishi	Butun o'quv yili davomida dalilga asoslangan o'qitish	Qaysi yo'nalishda o'qitaman?
Ta'lim modeli	O'quv jarayonini tashkil etish sxemasi	An'anaviy sinf-dars tizimi, aralash ta'lim, teskari ta'lim	Jarayonni qanday tashkil etaman?
Metodika	Muayyan fan yoki mavzuni o'qitish usullari, shakllari va vositalarining tizimi	Tarix o'qitish metodikasi; manba bilan ishlash metodikasi	Bu fanni qanday o'qitaman?
Pedagogik texnologiya	Natijasi oldindan belgilangan, bosqichlari aniq, takrorlanadigan va baholanadigan o'quv jarayoni	Tuzilmali akademik bahs: besh bosqich, aniq natija, rubrika	Kafolatlangan natijaga qanday yetaman?
Metod	O'qituvchi va o'quvchining maqsadga erishish yo'lidagi bitta faoliyat usuli	Manbani tahlil qilish, suhbat, taqqoslash	Shu bosqichda nima qilamiz?
Didaktik vosita	Jarayonga xizmat qiladigan material yoki qurol	Xarita, manba varaqasi, rubrika, taqdimot, sun'iy intellekt	Nima yordamida?

Bu jadvaldan uchta amaliy xulosa chiqadi.

Taqdimot va sun'iy intellekt texnologiya emas, vosita. Slayd ko'rsatish yoki internetdan foydalanish o'z-o'zidan darsni zamonaviy qilmaydi. Vosita qaysi o'quv natijasiga xizmat qilayotgani ko'rsatilmasa, u bezak bo'lib qoladi.

Guruhda ishlash texnologiya emas, tashkiliy shakl. O'quvchilarni to'rttadan o'tqazish natija bermaydi; natijani guruh ichidagi rollar, o'zaro bog'liqlik va shaxsiy javobgarlik beradi (2.6-paragraf).

Texnologiyani to'rt belgisi bor. Biror faoliyatni pedagogik texnologiya deb atash uchun u quyidagi to'rt savolga «ha» javobini berishi kerak: natija oldindan aniq yozilganmi; bosqichlar boshqa o'qituvchi takrorlay oladigan darajada aniqmi; natijani o'lchash vositasi bormi; natijaga qarab jarayonni tuzatish mumkinmi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Dars ishlanmangizdagi «metod» ustunini ko'zdan kechiring va har bir yozuvni jadvaldagi olti toifadan biriga ajrating.
2. «Texnologiya» deb yozilgan faoliyatni to'rt belgi bo'yicha tekshiring. Bitta belgi yetishmasa, uni «metod» yoki «faollik» deb to'g'rilang.
3. Har bir vosita yonida u xizmat qiladigan natijani bir jumla bilan yozing. Yoza olmasangiz, vositani darsdan olib tashlang.

1.3. Tarix ta'limida kompetensiyaviy yondashuv

Kompetensiya bilim, ko'nikma va munosabatni yangi vaziyatda birga qo'llay olishdir; shu sababli u faqat o'quvchi notanish material bilan ishlaganda ko'rinadi.

Bu ta'rifdan muhim metodik oqibat kelib chiqadi. Darslikdagi tayyor matnni qayta aytib berish bilimni ko'rsatadi, kompetensiyani emas. Kompetensiyani tekshirish uchun o'quvchiga darsda ko'rilmagan manba, xarita yoki vaziyat beriladi va u o'rgangan usulini shu yangi materialga qo'llaydi.

2017-yilgi standartda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalar (kommunikativ, axborot bilan ishlash, o'zini o'zi rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik, milliy va umummadaniy, matematik savodxonlik hamda fan va texnika yangiliklaridan xabardorlik) va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish belgilangan edi. Milliy o'quv dasturi ham shu yondashuvni davom ettiradi. 2026-yil

avgustida muhokamaga qo'yilgan loyihada tarix faniga oid kompetensiyalar siyosiy tarix, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, madaniyat va san'at, ilm-fan va kashfiyotlar yo'nalishlari bo'yicha guruhlangan hamda «tarixiy empatiya» tushunchasi kiritilgan.

Rasmiy ta'riflar o'zgarishi mumkinligi sababli qo'llanmada tarix faniga oid kompetensiyalarning to'rt guruhli ishchi tasnifi qo'llanadi. Bu rasmiy tasnif emas, dars loyihalashni osonlashtiradigan mualliflik vositasi.

Kompetensiya guruhi	O'quvchi nima qila oladi	Dalil sifatida nima yig'iladi	Asosiy texnologiya
Vaqt va makonda mo'ljallash	Voqealarni xronologik tartibga soladi, xaritada joylashtiradi, davrlarni ajratadi	Vaqt chizig'i, xarita bilan ishlash natijasi	Xotiradan qayta tiklash amaliyoti, tushunchalar xaritasi
Manba va dalil bilan ishlash	Manba muallifi, maqsadi va kontekstini aniqlaydi, ishonchliligini baholaydi	To'ldirilgan manba tahlili blankasi	Manba va dalil asosida o'qitish
Sabab, oqibat va o'zgarishni tushuntirish	Bir necha sababni ajratadi, ahamiyati bo'yicha tartiblaydi, nima o'zgarib, nima saqlanganini ko'rsatadi	Sabablar tartibi va uning asosi	Muammoli ta'lim, keys, tushunchalar xaritasi
Tarixiy argument va nuqtai nazar	Da'voni dalil bilan asoslaydi, qarshi fikrni hisobga oladi, o'tmish odamlarining qarashlarini o'z davri sharoitida tushuntiradi	Argumentli yozma javob, bahs varaqasi	Argumentatsiya, tuzilmali akademik bahs, ssenariy

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Har bir mavzu uchun to'rt guruhdan bittasini asosiy deb belgilang. Bir darsda to'rttasini birdan rivojlantirishga urinmang.
2. Jadvalning uchinchi ustunidan shu guruhga mos dalil turini tanlang: dars oxirida qo'lingizda aynan shu mahsulot qolishi kerak.
3. Chorak davomida to'rt guruhning har biri kamida uch marta asosiy bo'lganini tekshiring.
4. Nazorat ishiga kamida bitta notanish manba yoki vaziyat kiriting.

1.4. Tarixiy tafakkurni rivojlantirish

Tarixiy tafakkur tugʻma qobiliyat emas, oʻrgatiladigan fikrlash usullari toʻplami; tadqiqotlar tarixchi va maktab oʻquvchisi bir xil hujjatni butunlay boshqacha oʻqishini koʻrsatgan.

S. Wineburg (1991) tarixchilar va oʻquvchilarning hujjat oʻqish jarayonini taqqoslab, tarixchilar muntazam qoʻllaydigan uch amalni ajratgan: manbani aniqlash (hujjatni oʻqishdan oldin uni kim, qachon, nima uchun yozganini soʻrash), kontekstga joylash (hujjatni oʻz davri sharoitida tushunish) va qiyoslash (bir manba maʼlumotini boshqasi bilan solishtirish). Oʻquvchilar esa hujjatni darslik kabi, yaʼni tayyor haqiqat sifatida oʻqigan. Keyingi ishlarda bu uch amalga sinchiklab oʻqish qoʻshilgan (Reisman, 2012). Toʻrt amal III bobda batafsil ochiladi.

P. Seixas va T. Morton (2013) tarixiy tafakkurni oltita tushuncha orqali tasvirlagan. Ular dars savolini tuzishda qulay tayanch boʻladi.

Tushuncha	Oʻqituvchi qoʻyadigan savol	Misol
Tarixiy ahamiyat	Nima uchun aynan shu voqeani oʻrganamiz?	Buyuk ipak yoʻli nima uchun dunyo tarixida muhim?
Dalil	Buni qayerdan bilamiz? Manba qanchalik ishonchli?	Temur davlati boshqaruvi haqida qaysi manbalardan bilamiz?
Davomiylik va oʻzgarish	Nima oʻzgardi, nima saqlanib qoldi?	Turkiston general-gubernatorligi tuzilgach boshqaruvda nima oʻzgardi, nima avvalgidek qoldi?
Sabab va oqibat	Nima uchun shunday boʻldi? Qaysi sabab muhimroq?	Uch xonlik nima uchun birlashmadi?
Tarixiy nuqtai nazar	Oʻsha davr odamlari buni qanday koʻrgan?	Jadidlar va qadimchilar maktab islohotiga nega turlicha qaragan?
Axloqiy jihat	Oʻtmishdagi qarorlarni bugun qanday baholaymiz va bu bizga qanday masʼuliyat yuklaydi?	Orol fojeasiga olib kelgan qarorlar uchun kim javobgar?

Yangi dastur loyihasidagi «tarixiy empatiya» jadvaldagi beshinchi tushunchaga mos keladi. U oʻtmish odamiga achinish yoki uni oqlash emas, uning qarorini oʻsha davr bilimi, qadriyati va imkoniyati doirasida tushuntirishdir.

Bu paragraf qisqa tayanch sifatida berildi. Tarixiy tafakkurni rivojlantirish metodlari va manbalar bilan ishlashning toʻliq metodikasi muallifning shu mavzulardagi alohida metodik tavsiyalarida ochilgan.

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Dars mavzusini savolga aylantiring. «Xonliklar davri» mavzu, «Uch xonlik nima uchun birlashmadi?» esa dars savoli.
2. Savolingiz jadvaldagi oltita tushunchadan qaysi biriga tegishli ekanini aniqlang.
3. Savolga bir jumla bilan javob berib bo‘lmasligini tekshiring. Bir so‘z bilan javob beriladigan savol tafakkurni emas, xotirani tekshiradi.
4. Savolni doskaga yozing va dars oxirida unga qayting.

1.5. Yuqori darajali fikrlash ko‘nikmalari

Yuqori darajali fikrlash tahlil, baholash va yaratishni anglatadi, lekin u eslab qolish va tushunishning o‘rnini bosmaydi, ularning ustiga quriladi.

L. Anderson va D. Krathwohl (2001) qayta ishlagan taksonomiyada bilish jarayoni olti darajaga ajratiladi. Quyida ularning tarix fanidagi ko‘rinishi bitta mavzu, jadidchilik misolida berilgan.

Daraja	Tarix fanidagi ko‘rinishi	Topshiriq namunasi
Eslab qolish	Fakt, sana, nom, atamani xotiradan aytish	Turkistondagi jadidchilik harakatining uch namoyandasini ayting
Tushunish	Voqea yoki tushunchani o‘z so‘zi bilan tushuntirish	«Usuli jadid» maktabi eski maktabdan nimasi bilan farq qilganini tushuntiring
Qo‘llash	O‘rgangan usulni yangi materialga tatbiq etish	Manba tahlili blankasini jadid matbuotidan olingan notanish maqolaga qo‘llang
Tahlil	Qismlarga ajratish, sabab va oqibatni, dalil va fikrni farqlash	Jadidlar dasturidagi ma’rifiy va siyosiy talablarni ajrating; ular qanday bog‘langan?
Baholash	Mezon asosida hukm chiqarish, manba ishonchliligini o‘lchash	Jadidlar haqidagi ikki bayondan qaysi biri ishonchliroq? Uch mezon bo‘yicha asoslang
Yaratish	Dalillarni birlashtirib yangi mahsulot yaratish	«Jadidlar jamiyatni maorif orqali o‘zgartira olarmidi?» savoliga dalilli yozma javob tuzing

Bu jadvalni qo‘llashda ikki xato ko‘p uchraydi.

Birinchi xato: darajalarni fe'lga qarab aniqlash. «Tahlil qiling» so'zi bilan boshlangan topshiriq, agar javobi darslikda tayyor turgan bo'lsa, eslab qolish darajasida qoladi. Darajani fe'l emas, o'quvchi bajaradigan aqliy ish belgilaydi.

Ikkinchi xato: quyi darajalarni qadsizlantirish. Faktlarni bilmagan o'quvchi tahlil qila olmaydi. Dunlosky va hammualliflarining (2013) sharhida xotiradan qayta tiklash va oraliq bilan takrorlash eng samarali o'rganish usullari qatorida ko'rsatilgan. Shu sababli har bir darsda quyi darajaga qisqa, lekin muntazam vaqt ajratiladi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Darsdagi topshiriqlaringizni sanab, har birining darajasini aqliy ishga qarab belgilang.
2. Nisbatni tekshiring: 45 daqiqalik darsda taxminan 5–7 daqiqa eslab qolish va tushunishga, qolgan asosiy vaqt qo'llash va undan yuqori darajalarga ajratilsin.
3. Har bir darsda kamida bitta topshiriq tahlil, baholash yoki yaratish darajasida bo'lsin va yozma iz qoldirsin.
4. Tayyor topshiriqlarni X bobdan daraja bo'yicha tanlang.

1.6. O'quvchini passiv tinglovchidan faol tarixiy fikrlovchiga aylantirish

Faol o'quvchi ko'p harakatlanadigan emas, ko'p o'ylaydigan o'quvchidir; darsning faolligi o'quvchilar necha marta o'rnidan turgani bilan emas, ular qancha vaqt tarixiy savol ustida fikrlagani bilan o'lchanadi.

Tashqi faollik va aqliy faollikni farqlash qo'llanmaning asosiy mezonlaridan biri. O'quvchilar kartochka almashib, stansiyalar bo'ylab yurib, tezlikka javob topayotgan dars tashqaridan jonli ko'rinadi. Lekin har bir o'quvchi shu vaqt ichida qaysi savol ustida o'ylaganini so'rasangiz, aniq javob bo'lmasligi mumkin.

Passiv dars	Faol fikrlash darsi
Mavzu e'lon qilinadi	Dars savoli qo'yiladi
O'qituvchi tushuntiradi, o'quvchi yozib oladi	O'qituvchi qisqa tayanch beradi, o'quvchi manba bilan ishlaydi

Passiv dars	Faol fikrlash darsi
Savol: «Qachon? Kim? Qayerda?»	Savol: «Qayerdan bilamiz? Nima uchun? Qaysi biri muhimroq?»
Darslik yagona haqiqat manbai	Darslik manbalardan biri, uni boshqa manba bilan solishtirish mumkin
Javob og‘zaki, bir-ikki o‘quvchidan olinadi	Har bir o‘quvchi qisqa yozma javob beradi
Baho dars oxirida faol qatnashgani uchun qo‘yiladi	Teskari aloqa mezon asosida, aniq ish uchun beriladi

Faol fikrlash darsi o‘qituvchi tushuntirishini bekor qilmaydi. B. Rosenshine (2012) samarali o‘qitish tamoyillarini umumlashtirib, yangi materialni kichik qismlarda tushuntirish, namuna ko‘rsatish va yo‘naltirilgan mashqdan mustaqil ishga bosqichma-bosqich o‘tishni tavsiya etgan. Shunga muvofiq, 45 daqiqalik darsning tayanch tuzilishi quyidagicha.

Bosqich	Vaqt	O‘quvchi nima qiladi
Xotiradan qayta tiklash	5 daqiqa	Oldingi mavzular bo‘yicha 4–5 savolga yozma javob beradi
Dars savoli va tayanch bilim	8 daqiqa	Savolni tushunadi, qisqa tushuntirishni tinglaydi, tayanch faktlarni belgilaydi
Manba yoki muammo bilan ishlash	20 daqiqa	Juftlik yoki guruhda manbani tahlil qiladi, dalil yig‘adi
Xulosa va argument	7 daqiqa	Dars savoliga dalilli qisqa yozma javob tuzadi
Chiqish varaqasi va refleksiya	5 daqiqa	Bitta savolga javob yozadi, o‘z ishini baholaydi

Bu tuzilish qat’iy qolip emas. VIII bobdagi o‘n model uni turli texnologiyalarga moslab o‘zgartiradi, lekin uch narsa har doim saqlanadi: dars savoli, manba yoki muammo bilan mustaqil ish va har bir o‘quvchidan olinadigan yozma dalil.

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Darsdan keyin o‘zingizga savol bering: «Bugun kim ko‘proq aqliy ish bajardi, men yoki o‘quvchilar?»
2. Darsingizda o‘quvchi mustaqil fikrlagan daqiqalarni sanang. 15 daqiqadan kam bo‘lsa, tushuntirish qismini qisqartiring.
3. Har bir faollikni ikki savol bilan tekshiring: u o‘quvchining tarixiy fikrlashini rivojlantiradimi; uni oddiy o‘yin bilan almashtirib bo‘ladimi? Ikkinchi savolga «ha» bo‘lsa, faollikni olib tashlang.

4. Og‘zaki so‘rovni har bir o‘quvchi javob beradigan qisqa yozma shakl bilan almashtiring.

II bob. Tarix fanida eng samarali zamonaviy pedagogik texnologiyalar

2.1. Saralash filtri va natijalari

Ko'rib chiqilgan 18 yo'nalishdan 13 tasi 70 ball chegarasidan o'tdi va qo'llanmaga kiritildi; beshtasi mustaqil texnologiya sifatida kiritilmadi.

Har bir yo'nalish o'n mezon bo'yicha 1 dan 10 gacha baholandi. Ballar ilmiy o'lchov emas, mualliflik saralash mezoni: ular tanlov mantiqini ochiq ko'rsatish uchun berilgan va o'qituvchi ularni o'z sharoitiga qarab qayta ko'rib chiqishi mumkin.

Mezonlar: 1 — ilmiy asoslanganligi, 2 — zamonaviyligi, 3 — tarix faniga mosligi, 4 — pedagogik samaradorligi, 5 — o'quvchi tafakkuriga ta'siri, 6 — amalda qo'llash qulayligi, 7 — vaqt samaradorligi, 8 — resurs samaradorligi, 9 — baholash imkoniyati, 10 — o'qituvchi uchun qulayligi.

Yo'nalish	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Jami	Qayerda ochilgan
Formativ baholash	10	9	8	10	8	8	9	10	10	8	90	V bob
Xotiradan qayta tiklash amaliyoti	10	9	7	9	6	10	10	10	9	10	90	2.3
Manba va dalil asosida o'qitish	10	9	10	9	10	7	7	8	9	7	86	III bob
Argumentatsiyaga asoslangan ta'lim	9	9	10	9	10	7	6	9	9	7	85	IV bob
Tuzilmali akademik bahs	9	9	9	8	9	7	6	9	8	7	81	4.3
Tuzilmali tadqiqotchilik ta'limi	9	9	10	8	10	6	6	8	8	6	80	IV bob
Tushunchalar xaritasi	8	7	8	8	8	8	8	10	7	8	80	2.4
Muammoli ta'lim	8	7	9	8	9	7	7	9	7	7	78	IV bob
Keys asosida o'qitish	8	8	9	8	9	7	7	8	7	7	78	2.5
Differensial ta'lim	8	8	8	8	7	6	7	8	8	6	74	VI bob
Tuzilmali hamkorlikda o'qish	9	7	7	8	7	7	6	8	7	7	73	2.6
Raqamli tadqiqot	8	10	8	8	9	6	6	5	7	6	73	VII bob
Ssenariy va simulyatsiya	6	8	8	7	8	7	6	8	6	7	71	2.7
Debat	6	6	7	6	7	6	5	8	5	6	62	Kiritilmagan (2.9)
Loyiha asosida o'qitish	7	8	8	7	8	4	3	5	6	4	60	Kiritilmagan (2.9)
Teskari ta'lim	6	8	6	6	6	5	7	4	6	5	59	Kiritilmagan (2.9)
Aralash ta'lim	6	8	5	6	5	5	6	4	6	5	56	Kiritilmagan (2.9)
Adaptiv ta'lim	6	9	4	6	4	3	6	2	7	3	50	Kiritilmagan (2.9)

Tarixiy tafakkur bu jadvalda yo'q, chunki u metod emas, barcha texnologiyalar xizmat qiladigan maqsad. Dalilga asoslangan o'qitish manba asosida o'qitish bilan, simulyatsiya esa ssenariy bilan birlashtirildi.

Keng tarqalgan ayrim metodlar (aqliy hujum, BBB, Insert, Sinkveyn, tezlikka asoslangan o'yinlar, kartochka almashtirish) filtrga kiritilmadi, chunki ular o'z holicha tarixiy tafakkurni rivojlantirishi asoslanmagan. To'rttasining o'rniga pedagogik qiymati yuqoriroq shakl berildi.

Eski shakl	O'rniga	Farqi
Klaster	Tushunchalar xaritasi	Har bir chiziqqa bog'lanish turi yoziladi: sabab, natija, shart
Venn diagrammasi	Mezonli taqqoslash jadvali	Taqqoslash oldindan berilgan mezonlar bo'yicha va xulosa bilan tugaydi
Baliq skeleti	Sabablarni ahamiyati bo'yicha tartiblash	O'quvchi sabablarni sanamaydi, tartibini dalil bilan asoslaydi
Viktorina	Xotiradan qayta tiklash amaliyoti	Baho qo'yilmaydi, oraliq bilan takrorlanadi, xato tahlil qilinadi

2.2. Muammodan metodga matritsa

Texnologiya tanlash dars mavzusidan emas, o'qituvchi sinfda ko'rayotgan muammodan boshlanadi; quyidagi jadval o'n ikki tipik muammoni mos texnologiya bilan bog'laydi.

№	Sinfda ko'rinadigan muammo	Mos texnologiya	Qayerda
1	O'quvchi o'tgan mavzuni bir haftadan keyin eslay olmaydi	Xotiradan qayta tiklash amaliyoti	2.3
2	Faktlarni biladi, ular orasidagi bog'lanishni ko'rmaydi	Tushunchalar xaritasi	2.4
3	Manbani darslik kabi o'qiydi, kim va nima uchun yozganini so'ramaydi	Manbani tanqidiy o'qish	3.2
4	Bir voqea haqida ikki xil bayon uchrasa, «biri yolg'on» deb hisoblaydi	Qarama-qarshi manbalarni qiyoslash	3.4
5	«Nima uchun?» savoliga bitta sabab aytadi	Muammoli ta'lim, sabablarni tartiblash	4.2
6	Fikr bildiradi, lekin dalil keltirmaydi	Argumentli yozma javob	4.4
7	Bahsda g'olib bo'lishga intiladi, qarshi fikrni tinglamaydi	Tuzilmali akademik bahs	4.3
8	O'tmish odamlarini bugungi mezon bilan hukm qiladi, qarorning murakkabligini ko'rmaydi	Ssenariy; keys asosida o'qitish	2.7; 2.5
9	Guruh ishida bir-ikki o'quvchi ishlaydi, qolganlar kuzatadi	Tuzilmali hamkorlikda o'qish	2.6
10	Sinfda tayyorgarlik darajasi keskin farq qiladi	Differensial ta'lim	VI bob
11	Dars oxirida kim nimani o'zlashtirganini bilmayman	Formativ baholash, chiqish varaqasi	5.5

№	Sinfda ko‘rinadigan muammo	Mos texnologiya	Qayerda
12	O‘quvchi internet yoki sun‘iy intellekt javobini tekshirmasdan ko‘chiradi	AI javobini manba bilan tekshirish	7.3

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Oxirgi nazorat ishi yoki chiqish varaqalarini ko‘rib, sinfingizdagi eng katta bitta muammoni aniqlang.
2. Jadvaldan mos texnologiyani toping va faqat shu paragrafni o‘qing.
3. Texnologiyani to‘rt-besh dars davomida muntazam qo‘llang. Bir marta qo‘llangan texnologiya ko‘nikma shakllantirmaydi.
4. Bir oydan keyin muammo kamayganini o‘sha vosita bilan qayta o‘lchang, so‘ng keyingi muammoga o‘ting.

Quyidagi besh paragrafda beshta texnologiya 21 bandli yagona shablon bo‘yicha to‘liq ochilgan.

2.3. Xotiradan qayta tiklash amaliyoti

1. Nomi. Xotiradan qayta tiklash amaliyoti (inglizcha: retrieval practice).

2. Ilmiy-metodik asos. Bilimni xotiradan chaqirib olishning o‘zi uni mustahkamlaydi. H. Roediger va J. Karpicke (2006) tajribasida matnni o‘qib, keyin xotiradan qayta tiklagan talabalar bir haftadan so‘ng uni faqat qayta o‘qiganlarga qaraganda yaxshiroq eslagan. J. Dunlosky va hammualliflari (2013) o‘n o‘rganish usulini sharhlab, mashq testi va oraliq bilan takrorlashni foydaliligi eng yuqori usullar deb baholagan.

3. Qanday pedagogik muammoni hal qiladi? O‘quvchi mavzuni darsda tushungandek bo‘ladi, lekin bir-ikki haftadan keyin eslay olmaydi. Natijada har bir yangi mavzu bo‘sh joyga quriladi.

4. Tarix fanida nima uchun samarali? Tarix jamlanib boruvchi fan: Temuriylar davrini tushunish uchun mo‘g‘ullar istilosini, jadidchilikni tushunish uchun mustamlaka boshqaruvini bilish kerak. Xronologik tayanch xotirada tayyor turmasa, tahlil va taqqoslashga aqliy kuch qolmaydi.

5. Qaysi sinf va mavzularda qo‘llash mumkin? 5–11-sinflarning barcha mavzularida, har bir dars boshida.

6. Qachon qo'llamaslik kerak? Hali tushuntirilmagan yangi material bo'yicha; baho qo'yish vositasi sifatida; faqat sana va ismlardan iborat savollar bilan.

7. Darsdan oldingi tayyorgarlik. Beshta savol tuziladi. Tavsiya etiladigan nisbat: ikkitasi o'tgan darsdan, ikkitasi o'tgan oydan, bittasi o'tgan chorakdan. Kamida bitta savol «nima uchun» turida bo'ladi.

8. Amalga oshirish algoritmi.

1. Savollar doskaga yoziladi yoki ekranda ko'rsatiladi (1 daqiqa).
2. O'quvchilar daftar va darslikni yopib, yakka tartibda yozma javob beradi (3 daqiqa).
3. To'g'ri javoblar e'lon qilinadi, har kim o'z ishini tekshiradi (1 daqiqa).
4. Eng ko'p xato qilingan savol qisqa tushuntiriladi (1–2 daqiqa).

9. O'qituvchi faoliyati. Savollarni tuzadi, sukunatni ta'minlaydi, qo'l ko'tarish orqali har bir savolga nechta o'quvchi to'g'ri javob berganini sanaydi, eng zaif savolni keyingi haftadagi ro'yxatga qayta kiritadi.

10. O'quvchi faoliyati. Javobni manbaga qaramasdan xotiradan yozadi, o'zi tekshiradi, xatosini boshqa rangda tuzatadi, natijasini daftar chetiga qayd etadi.

11. Aniq tarixiy misol. Temuriylar davri mavzusidagi dars boshi:

1. Amir Temur Movarounnahrda hokimiyatni qaysi yili qo'lga oldi? (o'tgan dars; 1370-yil)
2. Temur davlatining poytaxti qaysi shahar edi? (o'tgan dars; Samarqand)
3. Chingizxon qo'shinlari Xorazmshohlar davlatiga qaysi yili yurish boshladi? (o'tgan oy; 1219-yil)
4. Mo'g'ullar istilosi Movarounnahr shaharlari hayotiga nima uchun og'ir ta'sir ko'rsatdi? Ikki sababni yozing. (o'tgan oy; «nima uchun» savoli)
5. Somoniylar davlatining poytaxti qaysi shahar edi? (o'tgan chorak; Buxoro)

12. Tayyor topshiriq. «Bo'sh varaq» usuli: «Ikki daqiqa ichida Amir Temur davlati haqida eslagan hamma narsangizni yozing. So'ng sherigingiz bilan varaqlarni solishtirib, o'zingizda yo'q uchta ma'lumotni boshqa rangda qo'shing.»

13. Kutilayotgan javob yoki natija. Birinchi haftada o'quvchilarning ko'pi besh savoldan ikki-uchtasiga javob beradi; bu me'yoriy holat. To'rt-besh haftalik muntazam amaliyotdan keyin o'rtacha natija ortishi kutiladi.

14. Baholash mezonlari. Jurnalga baho qo'yilmaydi. O'quvchi o'z natijasini kuzatib boradi, o'qituvchi esa sinf bo'yicha har bir savolning to'g'ri javoblar sonini qayd etadi. Bu diagnostik ma'lumot, jazo emas.

15. Vaqt sarfi. Har darsda 5–7 daqiqa. 90 daqiqalik mashg'ulotda ikkinchi qism boshida uch savollik qisqa takror qo'shiladi. 15–20 daqiqalik mikrofaoliyat sifatida «bo'sh varaq» usuli va uni juftlikda to'ldirish qo'llanadi.

16. Kerakli resurslar. Minimal variant: doska va daftar. Raqamli variant: onlayn test platformasi, natijalar avtomatik jamlanadi.

17. Afzalliklari. Tayyorgarlik kam, resurs talab qilmaydi, ilmiy asosi mustahkam, o'qituvchiga sinf holatini har kuni ko'rsatib turadi.

18. Cheklavlari. Asosan eslab qolish va tushunish darajasida ishlaydi; tafakkurni o'zi rivojlantirmaydi, unga zamin tayyorlaydi.

19. Eng ko'p uchraydigan xatolar. Faqat o'tgan dars bo'yicha so'rash; darslikka qarashga ruxsat berish; baho qo'yish; tezlik musobaqasiga aylantirish; to'g'ri javobni aytmasdan o'tib ketish.

20. Takomillashtirish yo'llari. Savollar oralig'ini kengaytirish (bir hafta, bir oy, bir chorak); o'quvchilarga o'zlari savol tuzdirish; sana savollarini xronologik ketma-ketlik savollari bilan almashtirish («qaysi biri oldin bo'lgan?»).

21. Refleksiya. O'qituvchi uchun: qaysi savolga sinfning yarmidan ko'pi javob bera olmadi va bu mavzuni qanday qayta ko'rib chiqaman? O'quvchi uchun: qaysi savolga javobni bilardim, lekin eslay olmadim; uni eslab qolish uchun nima qilaman?

2.4. Tushunchalar xaritasi

1. Nomi. Tushunchalar xaritasi (inglizcha: concept mapping).

2. Ilmiy-metodik asos. J. Novak va D. Gowin (1984) ishlab chiqqan usul mazmunli o'rganish g'oyasiga tayanadi: yangi bilim mavjud bilimga aniq bog'lansa,

mustahkam o'zlashadi. Xaritaning klasterdan asosiy farqi shundaki, tushunchalarni birlashtiruvchi har bir chiziqda bog'lanish turi so'z bilan yoziladi.

3. Qanday pedagogik muammoni hal qiladi? O'quvchi faktlarni alohida-alohida biladi, lekin ular qanday bog'langanini tushuntira olmaydi. «Sabablarini sanang» desangiz ro'yxat aytadi, sabablar bir-biriga qanday ta'sir qilganini aytmaydi.

4. Tarix fanida nima uchun samarali? Tarixiy tushuntirish bog'lanishlardan iborat: sabab bo'ldi, imkon berdi, tezlashtirdi, to'sqinlik qildi. Xarita shu bog'lanishlarni ko'rinadigan qiladi va o'qituvchiga o'quvchi tafakkuridagi bo'shliqni bir qarashda ko'rsatadi.

5. Qaysi sinf va mavzularda qo'llash mumkin? 6–11-sinflarda; ko'p sababli jarayonlar (istilo, islohot, davlatning yuksalishi yoki inqirozi) va mavzuni umumlashtirish darslarida.

6. Qachon qo'llamaslik kerak? O'quvchi tushunchalarning o'zini hali bilmagan paytda; oddiy xronologik ketma-ketlikni ko'rsatish uchun (bunga vaqt chizig'i mos).

7. Darsdan oldingi tayyorgarlik. Sakkiz-o'nta tushuncha tanlanadi va bog'lovchi so'zlar ro'yxati tayyorlanadi: sabab bo'ldi, natijasida, imkon berdi, kuchaytirdi, zaiflashtirdi, to'sqinlik qildi, shart edi.

8. Amalga oshirish algoritmi.

1. O'qituvchi markaziy savolni va tushunchalar ro'yxatini beradi (2 daqiqa).
2. Har bir o'quvchi tushunchalarni varaqqa joylashtiradi va chiziqlar bilan bog'laydi; har bir chiziqqa bog'lovchi so'z yozadi (8 daqiqa).
3. Juftlikda xaritalar solishtiriladi, farqlar muhokama qilinadi (4 daqiqa).
4. Har bir o'quvchi eng muhim deb hisoblagan uchta bog'lanishni belgilaydi va bittasini ikki jumla bilan asoslaydi (5 daqiqa).
5. Ikki-uch xarita doskada ko'rsatiladi, o'qituvchi xato bog'lanishni tuzatadi (3 daqiqa).

9. O‘qituvchi faoliyati. Birinchi safar doskada kichik namuna quradi, ovoz chiqarib fikrlab ko‘rsatadi. Ish paytida sinfni aylanib, bog‘lovchi so‘zsiz qolgan chiziqlarni ko‘rsatadi.

10. O‘quvchi faoliyati. Tushunchalarni joylashtiradi, bog‘laydi, bog‘lanish turini nomlaydi, sherigi bilan taqqoslaydi, tanlovini yozma asoslaydi.

11. Aniq tarixiy misol. Markaziy savol: «Rossiya imperiyasi XIX asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyoni nima uchun bosib oldi?» Tushunchalar: Rossiya to‘qimachilik sanoati; paxta xomashyosi; AQShdagi fuqarolar urushi (1861–1865); Angliya bilan raqobat; Qrim urushidagi mag‘lubiyat; xonliklar o‘rtasidagi nizolar; harbiy-texnik ustunlik; savdo bozorlari; Toshkentning olinishi (1865); Turkiston general-gubernatorligi (1867).

12. Tayyor topshiriq. «O‘nta tushunchani varaqqa joylashtiring. Ularni chiziqlar bilan bog‘lang va har bir chiziqqa bog‘lovchi so‘z yozing. Kamida bitta bog‘lanish jahon tarixidagi voqeani O‘rta Osiyodagi voqea bilan birlashtirsin. Eng muhim uchta bog‘lanishni yulduzcha bilan belgilang va bittasini ikki jumlada asoslang.»

13. Kutilayotgan javob yoki natija. Kuchli xaritada kamida ikkita zanjir ko‘rinadi. Iqtisodiy zanjir: AQShdagi fuqarolar urushi paxta taqchilligiga sabab bo‘ldi, bu Rossiya to‘qimachilik sanoatini yangi xomashyo manbai izlashga undadi. Siyosiy zanjir: Qrim urushidagi mag‘lubiyat va Angliya bilan raqobat Rossiya e’tiborini Osiyoga qaratdi, xonliklar o‘rtasidagi nizolar esa qarshilikni zaiflashtirdi.

14. Baholash mezon. To‘rt mezon, har biri 0–2 ball: barcha tushunchalar ishlatilgan; har bir chiziqda bog‘lovchi so‘z bor; bog‘lanishlar tarixiy jihatdan to‘g‘ri; tanlangan bog‘lanish yozma asoslangan. Chiziqlar soni baholanmaydi.

15. Vaqt sarfi. 45 daqiqalik darsda 20–22 daqiqa. 90 daqiqalik mashg‘ulotda guruh xaritasi katta qog‘ozda quriladi va taqdim etiladi. 15 daqiqalik mikrofaoliyatda besh tushunchali kichik xarita tuziladi.

16. Kerakli resurslar. Minimal variant: A4 varaq va qalam. Raqamli variant: xarita tuzish dasturi yoki interaktiv doska.

17. Afzalliklari. Tafakkurdagi bo'shliqni ko'rsatadi; yozma javobdan tezroq tekshiriladi; argumentli yozma javobga tayyor reja bo'lib xizmat qiladi.

18. Cheklovlari. Bog'lanishning mavjudligini ko'rsatadi, lekin uning kuchini ko'rsatmaydi; birinchi marta qo'llashda ko'p vaqt oladi.

19. Eng ko'p uchraydigan xatolar. Chiziqlarni bog'lovchi so'zsiz qoldirish; tushunchalar o'rniga uzun jumlar yozish; xaritani chiroyli bezashga vaqt sarflash; chiziqlar soniga qarab baholash.

20. Takomillashtirish yo'llari. Mavzu boshida va oxirida ikki marta tuzdirib, farqni solishtirish; ro'yxatga bitta ortiqcha tushuncha qo'shib, uni topishni so'rash; xaritadan argumentli yozma javobga o'tish (4.4-paragraf).

21. Refleksiya. O'qituvchi uchun: o'quvchilarning ko'pi qaysi bog'lanishni ko'rmadi? O'quvchi uchun: sherigimning xaritasida menikida yo'q qaysi bog'lanish bor edi va u to'g'rimi?

2.5. Keys asosida o'qitish

1. Nomi. Keys asosida o'qitish (inglizcha: case-based learning).

2. Ilmiy-metodik asos. Keys aniq vaziyat, ishtirokchilar va qabul qilinishi kerak bo'lgan qaror tasvirlangan o'quv materialidir. Usul muammoga asoslangan o'qitish tadqiqotlariga tayanadi: C. Hmelo-Silver (2004) sharhida real vaziyat ustida ishlash bilimni moslashuvchan qo'llash va mustaqil o'rganish ko'nikmasini rivojlantirishi ko'rsatilgan. Tarix fanidagi keyslar bo'yicha tajriba dalillari tabiiy fanlar va tibbiyotdagiga qaraganda kamroq; shu sababli usul qo'llanmada tayanch bilim berilgandan keyin, tuzilmali shaklda tavsiya etiladi.

3. Qanday pedagogik muammoni hal qiladi? O'quvchi tarixiy voqeani muqarrar deb qabul qiladi: «shunday bo'lgan, chunki shunday bo'lishi kerak edi». U tarixiy shaxs oldida tanlov turganini va har bir tanlovning narxi bo'lganini ko'rmaydi.

4. Tarix fanida nima uchun samarali? Tarix qarorlar va ularning oqibatlaridan iborat. Keys o'quvchini natijani bilgan kuzatuvchi o'rnidan natijani bilmagan qaror qabul qiluvchi o'rniga o'tkazadi.

5. Qaysi sinf va mavzularda qo'llash mumkin? 8–11-sinflarda; davlat boshqaruvi, islohotlar, urush va tinchlik qarorlari, iqtisodiy siyosat mavzularida.

6. Qachon qo'llamaslik kerak? Mavzu bo'yicha tayanch bilim berilmagan bo'lsa; vaziyat haqida ishonchli ma'lumot yetarli bo'lmasa; keys bitta «to'g'ri javob»ga olib boradigan bo'lsa.

7. Darsdan oldingi tayyorgarlik. Bir sahifalik keys matni tuziladi: vaziyat, ishtirokchilar, cheklovlar, uch-to'rt ma'lumot bloki va markaziy savol. Matndagi har bir fakt darslik yoki ilmiy nashr bilan tekshiriladi.

8. Amalga oshirish algoritmi.

1. Keys matni yakka tartibda o'qiladi, asosiy faktlar tagiga chiziladi (5 daqiqa).
2. Guruhda muammo bir jumla bilan ta'riflanadi (3 daqiqa).
3. Manfaatdor tomonlar va ularning maqsadlari jadvalga yoziladi (5 daqiqa).
4. Kamida ikki muqobil yo'l ishlab chiqiladi, har birining ehtimoliy oqibati baholanadi (8 daqiqa).
5. Guruh xulosasi taqdim etiladi (har guruhga 1 daqiqa).
6. O'qituvchi haqiqatda nima bo'lganini aytadi; sinf o'z tahlilini u bilan solishtiradi (5 daqiqa).

9. O'qituvchi faoliyati. Keysni tuzadi, guruhlariga yo'naltiruvchi savollar beradi, yechimni aytib qo'ymaydi, yakunda tarixiy natijani va uning sabablarini tushuntiradi.

10. O'quvchi faoliyati. Faktlarni ajratadi, muammoni ta'riflaydi, tomonlar manfaatini tahlil qiladi, muqobillarni baholaydi, xulosasini dalil bilan himoya qiladi.

11. Aniq tarixiy misol. Keys: «Mirzo Ulug'bek: olim va hukmdor». Vaziyat: Ulug'bek 1409-yildan Movarounnahrni boshqargan. U Buxoro, Samarqand va G'ijduvonda madrasalar, Samarqandda rasadxona qurdirgan, yulduzlar jadvalini tuzgan. 1447-yilda otasi Shohrux vafotidan keyin temuriy shahzodalar o'rtasida taxt uchun kurash boshlandi. 1449-yilda Ulug'bek o'g'li Abdullatif qo'shinidan yengildi va o'ldirildi. Ma'lumot bloklari: A — Ulug'bekning ilmiy va me'moriy faoliyati; B

— 1447–1449-yillardagi siyosiy va harbiy vaziyat; C — tarixiy adabiyotlarda qayd etilgan ruhoniylar va harbiy zodagonlarning bir qismi bilan munosabatlar.

12. Tayyor topshiriq. «Siz 1447-yilda Ulug‘bekning maslahatchisisiz. Uch blokda ma‘lumotga tayanib: 1) hukmdor oldida turgan asosiy muammoni bir jumla bilan yozing; 2) uch manfaatdor tomonni va ularning maqsadini ko‘rsating; 3) ikki muqobil yo‘lni taklif qiling va har birining xavfini baholang; 4) qaysi yo‘lni tavsiya etasiz va nima uchun?»

13. Kutilayotgan javob yoki natija. Yagona to‘g‘ri javob yo‘q. Kuchli javob muammoni ko‘p omilli deb ko‘rsatadi: taxt vorisligi tartibining noaniqligi, harbiy tayanchning zaifligi, ichki ittifoqchilar yetishmasligi. Zaif javob bitta sababga tayanadi («o‘g‘li xoin edi») yoki bugungi bilimdan foydalanadi.

14. Baholash mezon. To‘rt mezon, har biri 0–3 ball: muammo aniq ta’riflangan; tomonlar va manfaatlar keys faktlariga tayangan; muqobillar o‘sha davr imkoniyatiga mos; xulosa dalil bilan asoslangan.

15. Vaqt sarfi. 45 daqiqalik darsda 30–32 daqiqa. 90 daqiqalik mashg‘ulotda guruhlar turli tomon nomidan ish olib boradi va yozma tavsiyanoma tayyorlaydi. 15–20 daqiqalik mikrofaoliyatda yarim sahifalik kichik keys va ikki savol beriladi.

16. Kerakli resurslar. Minimal variant: bosma keys matni va tahlil jadvali. Raqamli variant: keys matniga xarita, tasvir va vaqt chizig‘i qo‘shiladi.

17. Afzalliklari. Tarixiy shaxsni tirik qaror qabul qiluvchi sifatida ko‘rsatadi; ko‘p sababli fikrlashni rivojlantiradi; o‘quvchi qiziqishini ushlab turadi.

18. Cheklavlari. Sifatli keys tuzish vaqt talab qiladi; o‘quvchi bugungi bilimini o‘tmishga ko‘chirish xavfi bor; «agar shunday bo‘lganda» mulohazalari dalildan uzoqlashishi mumkin.

19. Eng ko‘p uchraydigan xatolar. Keysni oddiy hikoya qilib berish; qarorni talab qilmaslik; tekshirilmagan tafsilotlar bilan bezash; yakunda haqiqiy tarixiy natijaga qaytmaslik.

20. Takomillashtirish yo‘llari. Keysga birlamchi manba parchasini qo‘shish; bir keysni ikki tomon nuqtai nazaridan ikki guruhga berish; yakunda argumentli yozma javob yozdirish.

21. Refleksiya. O'qituvchi uchun: guruhlar tavsiyasi keys faktlariga tayandimi yoki umumiy mulohazaga? O'quvchi uchun: tahlilim haqiqiy voqealar rivojidan nimasi bilan farq qildi va nima uchun?

2.6. Tuzilmali hamkorlikda o'qish

1. Nomi. Tuzilmali hamkorlikda o'qish (inglizcha: cooperative learning); asosiy shakli — ekspert guruhlar usuli.

2. Ilmiy-metodik asos. D. Johnson va R. Johnson (2009) ijtimoiy o'zaro bog'liqlik nazariyasiga tayanib, guruh ishi samara berishi uchun besh shartni ko'rsatgan: ijobiy o'zaro bog'liqlik, shaxsiy javobgarlik, bevosita o'zaro yordam, muloqot ko'nikmalari va guruh ishini birgalikda tahlil qilish. Shu shartlarsiz o'quvchilarni birga o'tqazish hamkorlik emas. Ekspert guruhlar usulini E. Aronson taklif etgan: har bir o'quvchi materialning bir qismini o'rganib, uni o'z guruhiga o'rgatadi.

3. Qanday pedagogik muammoni hal qiladi? Guruh ishida bir-ikki o'quvchi ishlaydi, qolganlar kuzatadi yoki ko'chiradi. Guruh mahsuloti bor, lekin har bir a'zo nimani o'rgangani noma'lum.

4. Tarix fanida nima uchun samarali? Ko'p tarixiy mavzular bir necha jihatdan iborat: siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy. Bir darsda hammasini har bir o'quvchi chuqur o'rgana olmaydi. Ekspert guruhlar mavzuni taqsimlab, so'ng yaxlit manzaraga birlashtiradi.

5. Qaysi sinf va mavzularda qo'llash mumkin? 7–11-sinflarda; hajmi katta, bir necha parallel jihatga ega mavzularda.

6. Qachon qo'llamaslik kerak? Mavzu qismlari bir-biriga qat'iy ketma-ket bog'langan bo'lsa; sinf bu usul bilan birinchi marta ishlayotgan va vaqt tig'iz bo'lsa; material juda murakkab bo'lib, o'qituvchi tushuntirishsiz o'zlashtirilmasa.

7. Darsdan oldingi tayyorgarlik. Mavzu teng hajmli to'rt qismga bo'linadi. Har bir qism uchun yarim sahifalik matn va bir xil tuzilishdagi qayd jadvali tayyorlanadi. O'quvchilar to'rt kishilik «uy guruhlariga» oldindan taqsimlanadi.

8. Amalga oshirish algoritmi.

1. Dars savoli va ish tartibi tushuntiriladi (3 daqiqa).
2. Ekspert guruhлари: bir xil qismni olgan o'quvchilar birga o'qiydi, qayd jadvalini to'ldiradi va uni qanday tushuntirishni kelishadi (12 daqiqa).
3. Uy guruhлари: har bir ekspert o'z qismini uch daqiqada tushuntiradi, qolganlar yozib oladi (12 daqiqa).
4. Uy guruhi dars savoli bo'yicha umumiy jadval tuzadi (8 daqiqa).
5. Har bir o'quvchi yakka tartibda dars savoliga yozma javob beradi (7 daqiqa).
6. Guruh o'z ishini baholaydi: nima yaxshi bo'ldi, keyingi safar nimani o'zgartiramiz (3 daqiqa).

9. O'qituvchi faoliyati. Materialni bo'ladi, vaqtni boshqaradi, ekspert guruhlarida tushunish to'g'riligini tekshiradi, uy guruhidan tasodifiy bir o'quvchini tanlab, o'zi ekspert bo'lmagan qism bo'yicha savol beradi.

10. O'quvchi faoliyati. O'z qismini o'rganadi, tushuntiradi, tinglaydi, savol beradi, umumiy jadval tuzishda qatnashadi, yakka yozma javob beradi.

11. Aniq tarixiy misol. Mavzu: «1920–1930-yillarda O'zbekistondagi o'zgarishlar». Dars savoli: «Bu o'zgarishlar oddiy odamga nima berdi va uni nimadan mahrum qildi?» To'rt ekspert qismi: A — yer-suv islohoti (1925–1929); B — jamoalashtirish; C — savodsizlikni tugatish va yozuv almashuvlari (1929-yilda lotin, 1940-yilda kirill yozuviga o'tish); D — «Hujum» harakati (1927-yildan).

12. Tayyor topshiriq. Ekspert guruhi uchun qayd jadvali: «Nima o'zgardi? Kimga foyda keltirdi? Kimga zarar keltirdi? Buni qaysi fakt tasdiqlaydi?» Yakka yozma javob: «To'rt o'zgarishdan qaysi biri oddiy odam hayotiga eng kuchli ta'sir qilgan? O'zingiz ekspert bo'lmagan qismdan kamida bitta dalil keltiring.»

13. Kutilayotgan javob yoki natija. O'quvchi o'zgarishlarning ikki tomonlama ekanini ko'rsatadi: masalan, savodxonlik oshgan, biroq yozuvning ikki marta almashishi avvalgi yozma merosdan uzoqlashtirgan. Javobda boshqa ekspert qismidan olingan dalil bo'lishi shart; bu tinglash sifatini ko'rsatadi.

14. Baholash mezonlari. Baho guruhga emas, yakka yozma javobga qo'yiladi: tanlov aniq aytilgan (0–2); o'z qismidan dalil bor (0–2); boshqa qismdan dalil bor (0–2); ikki tomonlama ta'sir ko'rsatilgan (0–2).

15. Vaqt sarfi. 45 daqiqalik darsning to'liq hajmi. 90 daqiqalik mashg'ulotda ekspert guruhlari birlamchi manba parchasi bilan ham ishlaydi. 15–20 daqiqalik variant: juftlikda «ikki qism, ikki ekspert».

16. Kerakli resurslar. Minimal variant: to'rt xil bosma matn va qayd jadvali. Raqamli variant: har bir ekspert guruhi uchun elektron manbalar to'plami.

17. Afzalliklari. Har bir o'quvchi so'zlaydi va javobgar bo'ladi; katta mavzu bir darsda qamraladi; tushuntirish orqali o'rganish kuchli mustahkamlaydi.

18. Cheklavlari. Zaif ekspert o'z guruhiga noto'g'ri ma'lumot yetkazishi mumkin; vaqt qat'iy nazorat qilinmasa, yakka yozma javobga yetmaydi.

19. Eng ko'p uchraydigan xatolar. Yakka yozma javobni tashlab ketish; guruhga umumiy baho qo'yish; ekspert matnini haddan tashqari uzun qilish; ekspert guruhidagi tushunishni tekshirmaslik.

20. Takomillashtirish yo'llari. Ekspert matnlarini murakkablik bo'yicha farqlash (VI bob); har bir ekspertga bittadan tekshiruv savoli berish; yakunda tasodifiy tanlangan o'quvchidan og'zaki javob olish.

21. Refleksiya. O'qituvchi uchun: yakka javoblarda boshqa qismdan olingan dalillar to'g'rimi? O'quvchi uchun: men tushuntirgan qismni guruhdoshlarim to'g'ri yozib oldimi; buni qanday bilaman?

2.7. Ssenariy va simulyatsiya

1. Nomi. Qaror qabul qilish ssenariysi (inglizcha: scenario-based learning, simulation).

2. Ilmiy-metodik asos. Usul tarixiy nuqtai nazarni egallash tushunchasiga tayanadi (Seixas, Morton, 2013): o'quvchi o'tmish odamining qarorini o'sha davr bilimi, qadriyati va imkoniyati doirasida tushuntirishni o'rganadi. Ssenariylarning o'quv samarasi bo'yicha tajriba dalillari manba asosida o'qitishga qaraganda kamroq; saralashda ilmiy asoslanganlik bo'yicha 6 ball berilgani shundan. Shu

sababli usul qat'iy cheklovlar bilan tavsiya etiladi: har bir ssenariy hujjatlashtirilgan faktlarga tayanadi va haqiqiy tarixiy natija bilan solishtirish bilan tugaydi.

3. Qanday pedagogik muammoni hal qiladi? O'quvchi o'tmish odamlarini bugungi bilim va mezon bilan hukm qiladi: «nega qarshilik qilmagan?», «nega rozi bo'lgan?». U qaror qabul qilingan paytda natija noma'lum bo'lganini hisobga olmaydi.

4. Tarix fanida nima uchun samarali? Ssenariy o'quvchiga faqat o'sha paytda ma'lum bo'lgan axborotni beradi. Bu «keyin nima bo'lganini bilish» ta'sirini kamaytiradi va tarixiy tanlovning og'irligini his qildiradi.

5. Qaysi sinf va mavzularda qo'llash mumkin? 8–11-sinflarda; inqirozli vaziyatlar, diplomatik qarorlar, islohot va qarshilik mavzularida.

6. Qachon qo'llamaslik kerak? Ommaviy qirg'in, qatag'on kabi mavzularda jabrdiyda yoki jallod rolini o'ynatish mumkin emas. Vaziyat haqida ishonchli ma'lumot kam bo'lsa ham ssenariy tuzilmaydi.

7. Darsdan oldingi tayyorgarlik. Vaziyat bayoni (yarim sahifa), uch-to'rtta axborot kartasi va qaror jadvali tayyorlanadi. Kartalardagi har bir ma'lumot tekshiriladi; natija haqidagi ma'lumot kartalarga kiritilmaydi.

8. Amalga oshirish algoritmi.

1. O'qituvchi vaziyatni va sanani e'lon qiladi; «biz bundan keyin nima bo'lishini bilmaymiz» qoidasi kelishiladi (4 daqiqa).
2. Guruhlar axborot kartalarini o'qiydi (6 daqiqa).
3. Qaror jadvali to'ldiriladi: har bir muqobil yo'l uchun kutiladigan foyda, xavf va kimga ta'sir qilishi (10 daqiqa).
4. Guruhlar qarorini va asosiy sababini e'lon qiladi (6 daqiqa).
5. O'qituvchi haqiqatda nima bo'lganini bayon qiladi (6 daqiqa).
6. Har bir o'quvchi yozma javob beradi: qarorimiz haqiqiy voqealardan nimasi bilan farq qildi va nima uchun? (5 daqiqa)

9. O'qituvchi faoliyati. Ssenariyni tuzadi, o'quvchilar bugungi bilimdan foydalanganda to'xtatadi («buni o'sha kuni bilarmidingiz?»), yakunda tarixiy natijani va uning sabablarini tushuntiradi.

10. O‘quvchi faoliyati. Axborotni tahlil qiladi, muqobillarni tortib ko‘radi, qaror qabul qiladi, uni asoslaydi, haqiqiy natija bilan solishtiradi.

11. Aniq tarixiy misol. Vaziyat: 1916-yil iyul, Turkiston o‘lkasi. Birinchi jahon urushi davom etmoqda. 25-iyundagi podsho farmoni bilan o‘lkaning 19 yoshdan 43 yoshgacha bo‘lgan erkak aholisi front ortidagi ishlarga safarbar etilishi e‘lon qilingan. Ro‘yxat tuzish mahalliy amaldorlar zimmasiga yuklangan. Axborot kartalari: A — farmon mazmuni va muddati; B — farmon dala ishlarining eng qizg‘in pallasiga to‘g‘ri kelgani; C — ro‘yxat tuzishdagi adolatsizlik haqidagi shikoyatlar; D — ma‘muriyatning itoatsizlikka qanday javob berishi mumkinligi.

12. Tayyor topshiriq. «Siz qishloq oqsoqolisiz. Sizdan safarbar etiladiganlar ro‘yxatini tuzish talab qilingan. Uch yo‘l bor: ro‘yxatni tuzib topshirish; muddatni cho‘zib, yuqoriga arznoma yozish; ro‘yxat tuzishdan bosh tortish. Har bir yo‘l uchun jadvalni to‘ldiring: qishloq uchun foydasi, xavfi, o‘zingiz uchun oqibati. Qaroringizni to‘rt kartadagi ma‘lumot bilan asoslang.»

13. Kutilayotgan javob yoki natija. Guruhlar turli qarorga keladi va bu to‘g‘ri: 1916-yilda ham turli joylarda turlicha yo‘l tutilgan. O‘qituvchi yakunda iyul oyida Xo‘jand, Jizzax va boshqa joylarda qo‘zg‘olon ko‘tarilganini va u shafqatsiz bostirilganini aytadi. Kuchli yozma javob qarorni o‘sha kunda ma‘lum bo‘lgan axborot bilan asoslaydi.

14. Baholash mezon. Uch mezon, har biri 0–3 ball: qaror kartalardagi dalilga tayangan; har uch yo‘lning xavfi hisobga olingan; javobda bugungi bilim emas, o‘sha davr sharoiti ishlatilgan.

15. Vaqt sarfi. 45 daqiqalik darsda 37 daqiqa. 90 daqiqalik mashg‘ulotda ikkinchi bosqich qo‘shiladi: yangi axborot kartasi vaziyatni o‘zgartiradi va qaror qayta ko‘riladi. 15–20 daqiqalik variantda bitta karta va ikki muqobil beriladi.

16. Kerakli resurslar. Minimal variant: bosma kartalar va qaror jadvali. Raqamli variant: xarita va vaqt chizig‘i ekranda, kartalar bosqichma-bosqich ochiladi.

17. Afzalliklari. Tarixiy nuqtai nazarni egallashga o‘rgatadi; o‘quvchini dalil bilan qaror asoslashga majbur qiladi; mavzuni esda qoladigan qiladi.

18. Cheklovlari. Tayyorgarlik sifatiga juda bog‘liq; yomon tuzilgan ssenariy sahna o‘yiniga aylanadi; og‘ir mavzularda axloqiy ehtiyotkorlik talab qiladi.

19. Eng ko‘p uchraydigan xatolar. Kiyim va rol ijrosiga e‘tibor berib, dalilni unutish; natijani oldindan aytib qo‘yish; to‘qima tafsilotlar qo‘shish; haqiqiy natija bilan solishtirmasdan tugatish.

20. Takomillashtirish yo‘llari. Kartalar o‘rniga birlamchi manba parchalarini berish; guruhlariga turli ijtimoiy mavqedagi shaxs nuqtai nazarini topshirish; yakunda manbalar asosida «haqiqatda nima uchun shunday bo‘ldi» savoliga argumentli javob yozdirish.

21. Refleksiya. O‘qituvchi uchun: o‘quvchilar qaror asoslashda necha marta bugungi bilimdan foydalandi? O‘quvchi uchun: qaror qabul qilishda qaysi axborot yetishmadi va o‘sha davr odami uni qayerdan olishi mumkin edi?

2.8. Keyingi boblarda ochiladigan sakkiz texnologiyaning qisqa pasporti

Saralashdan o‘tgan qolgan sakkiz texnologiya hajmi kattaligi sababli alohida boblarda berilgan; quyidagi jadval ularning o‘zagini bir qarashda ko‘rsatadi.

Texnologiya	Hal qiladigan muammo	O‘zagi	Eng qisqa shakli	To‘liq bayoni
Manba va dalil asosida o‘qitish	Manbani tayyor haqiqat deb o‘qish	Manbani aniqlash, kontekstga joylash, sinchiklab o‘qish, qiyoslash	Bitta manba va to‘rt savol, 15 daqiqa	III bob
Tuzilmali tadqiqotchilik ta’limi	Tayyor javobni kutish	Tadqiqot savoli, gipoteza, manbalar to‘plami, dalilli xulosa	Bitta savol va ikki manba, 25 daqiqa	4.1–4.2
Muammoli ta’lim	Bir sababli tushuntirish	Ziddiyat, taxminlar, dalil bilan tekshirish, sabablarni tartiblash	Ziddiyatli fakt va uch taxmin, 15 daqiqa	4.1–4.2
Tuzilmali akademik bahs	G‘olib chiqishga intilish, qarshi fikrni tinglamaslik	Ikki pozitsiya, o‘rin almashish, umumiy xulosa	Juftlikda bitta savol, 20 daqiqa	4.3
Argumentatsiyaga asoslangan ta’lim	Dalilsiz fikr	Da’vo, dalil, asos, qarshi fikrga javob	Uch jumalalik javob, 7 daqiqa	4.4
Formativ baholash	O‘zlashtirish darajasini bilmaslik	Maqsad va mezon, dalil yig‘ish, teskari aloqa, tuzatish	Chiqish varaqasi, 4 daqiqa	V bob

Texnologiya	Hal qiladigan muammo	O'zagi	Eng qisqa shakli	To'liq bayoni
Differensial ta'lim	Sinfdagi daraja farqi	Bir maqsad, uch darajali topshiriq va tayanch	Bir topshiriqning ikki varianti	VI bob
Raqamli tadqiqot	Internet va AI javobini tekshirmaslik	Da'voni ajratish, manbani tekshirish, boshqa manba bilan qiyoslash	Bitta AI javobi va uch tekshiruv savoli, 15 daqiqa	VII bob

Bu texnologiyalar bir-birini istisno qilmaydi, aksincha bir darsda birlashadi.

Eng ko'p uchraydigan uch birikma:

Dars turi	Birikma	Mantig'i
Yangi mavzu	Xotiradan qayta tiklash, qisqa tushuntirish, manba tahlili, chiqish varaqasi	Tayanch bilim tekshiriladi, yangi bilim manba orqali chuqurlashtiriladi
Chuqurlashtirish	Muammoli savol, manbalar to'plami, argumentli yozma javob, rubrika bo'yicha o'zaro baholash	Bilim dalil va argument orqali qo'llanadi
Umumlashtirish	Tushunchalar xaritasi, tuzilmali akademik bahs, amaliy topshiriq	Bo'lim bilimlari bog'lanadi va yangi vaziyatga ko'chiriladi

2.9. Cheklangan holda qo'llanadigan yo'nalishlar

Besh yo'nalish 70 ball chegarasidan o'tmadi; ular zararli emas, lekin 45 daqiqalik tarix darsining asosiy texnologiyasi bo'la olmaydi.

Debat. Klassik debatda maqsad raqibni yengish. O'quvchi o'z pozitsiyasiga zid dalilni yashiradi, bu esa tarixchi ishiga teskari. Bundan tashqari, bir vaqtda faqat to'rt-olti o'quvchi so'zlaydi. Qachon o'rinli: sinfdan tashqari to'garak va musobaqalarda, nutq ko'nikmasini rivojlantirish uchun. Darsda o'rniga: tuzilmali akademik bahs (4.3-paragraf), unda har bir o'quvchi qatnashadi va maqsad murosaga kelish.

Loyiha asosida o'qitish. To'liq loyiha bir necha hafta, mustaqil izlanish uchun manbalar va muntazam maslahatni talab qiladi. Haftasiga cheklangan soatli fan uchun bu og'ir, natijasi esa ko'pincha ko'chirilgan referat bo'lib chiqadi. Qachon o'rinli: yiliga bir-ikki marta, oila yoki mahalla tarixi kabi o'quvchi o'zi dalil yig'a

oladigan mavzularda. Darsda o‘rniga: bir-ikki darsga mo‘ljallangan amaliy topshiriq (5.6-paragraf).

Teskari ta’lim. Bu fikrlash texnologiyasi emas, vaqtni qayta taqsimlash modeli: tushuntirish uyga, mashq sinfga ko‘chiriladi. U har bir o‘quvchida qurilma, barqaror internet va uyda mustaqil tayyorlanish odati bo‘lishini talab qiladi. Bu shartlar bajarilmasa, tayyorlanmagan o‘quvchilar darsda ortda qoladi. Qachon o‘rinli: yuqori sinflarda, sharoiti ta’minlangan sinfda, qisqa matn yoki video bilan. Sodda varianti: uyga besh daqiqalik o‘qish va bitta savol berish.

Aralash ta’lim. Bu ham tashkiliy model: sinfdagi va onlayn ishning uyg‘unlashuvi. O‘z-o‘zidan tarixiy tafakkurni rivojlantirmaydi; samarasi onlayn qismda o‘quvchi nima qilishiga bog‘liq. Qachon o‘rinli: maktabda o‘quv platformasi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, xotiradan qayta tiklash mashqlari va manbalar to‘plamini onlayn berish uchun.

Adaptiv ta’lim. Har bir o‘quvchi darajasiga avtomatik moslashadigan topshiriqlar maxsus platformani va katta savollar bazasini talab qiladi. Tarix fanida bunday platformalar asosan fakt bilimini tekshiradi, tafakkur ko‘nikmalarini emas. Hozirgi sharoitda amalga oshadigan qismi: o‘qituvchi sun’iy intellekt yordamida bir topshiriqning uch darajali variantini tayyorlashi (7.2-paragraf).

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Bu besh yo‘nalishdan birini qo‘llashdan oldin o‘zingizga savol bering: u qaysi tarixiy tafakkur ko‘nikmasini rivojlantiradi va buni qanday o‘lchayman?
2. Javob aniq bo‘lmasa, 2.2-jadvalga qayting va muammodan boshlang.
3. Loyiha yoki debatni rejalashtirsangiz, uni chorak rejasiga bir martalik tadbir sifatida kiriting, kundalik dars texnologiyasi sifatida emas.

III bob. Tarixiy manba va dalillar asosida o'qitish

Bu bob manba bilan ishlashning tayanch texnologiyasini beradi. Mavzuning to'liq metodikasi muallifning «Tarixiy manbalar bilan ishlash orqali o'quvchilarning tahliliy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish» nomli alohida metodik tavsiyasida ochilgan; bu yerda takror bo'lmashligi uchun misollar boshqa davrlar va jahon tarixidan olingan.

3.1. Birlamchi va ikkilamchi manba

Manbaning birlamchi yoki ikkilamchi ekani uning o'zidan emas, unga berilgan savoldan kelib chiqadi; bu farqni o'quvchi tushunmasa, manbalarni yorliq bo'yicha saralaydi, mazmuni bo'yicha emas.

Birlamchi manba o'rganilayotgan davrda yaratilgan yoki voqea ishtirokchisi, guvohi tomonidan qoldirilgan guvohlikdir: farmon, yorliq, xat, esdalik, sayohatnoma, tanga, me'moriy yodgorlik, surat, gazeta maqolasi, statistik hisobot.

Ikkilamchi manba voqeadan keyin, birlamchi manbalar asosida yaratilgan tahlil yoki bayondir: darslik, monografiya, ilmiy maqola, ensiklopediya, hujjatli film.

Bitta asar savolga qarab ikki xil vazifa bajaradi. Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asari Amir Temur vafotidan keyin yozilgan, shu jihatdan Temur yurishlari uchun ikkilamchiga yaqin manba. Ammo «temuriylar saroyi Temur siymosini qanday ko'rsatishni istagan?» degan savol uchun u birlamchi manba. Sovet davri darsligi 1916-yil voqealari uchun ikkilamchi, sovet mafkurasi tarixni qanday talqin qilgani uchun esa birlamchi manba.

Manba turi	Kuchli tomoni	Ehtiyot bo'lish kerak bo'lgan jihati	O'quvchiga beriladigan asosiy savol
Rasmiy hujjat (farmon, shartnoma)	Sana va mazmuni aniq	Niyatni ko'rsatadi, amalda bajarilganini emas	Bu hujjat nima bo'lishi kerakligini aytadimi yoki nima bo'lganini?
Solnoma, saroy tarixi	Voqealar ketma-ketligi batafsil	Homiy hukmdor manfaatini ifodalaydi	Muallif kimning xizmatida bo'lgan?
Esdalik, xotira	Shaxsiy tajriba, his-tuyg'u	Yillar o'tib yozilgan, xotira tanlaydi	Voqea bilan yozilgan vaqt orasida qancha o'tgan?

Manba turi	Kuchli tomoni	Ehtiyot bo'lish kerak bo'lgan jihati	O'quvchiga beriladigan asosiy savol
Sayohatnoma, elchi hisoboti	Tashqi kuzatuvchi nigohi	Begona madaniyatni noto'g'ri tushinishi mumkin	Muallif nimani o'zi ko'rgan, nimani eshitgan?
Matbuot	Davr ruhini beradi	Senzura, tahririyat pozitsiyasi	Gazetani kim chiqargan va kimga mo'ljallagan?
Statistika	Miqyosni ko'rsatadi	Kim, qanday va nima maqsadda sanagan	Bu raqamni kim yig'gan va unga nima uchun kerak bo'lgan?
Tasvir, fotosurat, plakat	Ko'rgazmali, ta'sirchan	Tanlangan kadr, sahnalashtirish, targ'ibot	Kadrdan tashqarida nima qolgan?
Moddiy manba (tanga, bino, buyum)	Yozma manba yo'q joyda guvohlik beradi	O'zi gapirmaydi, talqinni talab qiladi	Bu buyum uni yasagan jamiyat haqida nima deydi?

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. O'quvchilarga «birlamchi yoki ikkilamchi?» deb emas, «qaysi savol uchun birlamchi?» deb savol bering.
2. Bir chorakda kamida to'rt xil manba turi bilan ishlang; faqat yozma matn bilan cheklanmang.
3. Darslik matnini ham manba sifatida ko'rsating: uni kim, qachon, kim uchun yozgan?
4. Jadvalning oxirgi ustunidagi savollarni sinf devoriga osib qo'ying.

3.2. Manbani tanqidiy o'qishning to'rt amali

Tarixchi manbani o'qishdan oldin uni kim yozganini so'raydi; o'quvchi esa matnni o'qib bo'lgach ham bu savolni bermaydi. To'rt amal shu farqni yopadi.

Amal	Mazmuni	O'quvchi beradigan savollar
Manbani aniqlash	Matnni o'qishdan oldin muallif, sana, tur va maqsadni aniqlash	Kim yozgan? Qachon? Kim uchun? Nima maqsadda? Muallif voqeani o'zi ko'rganmi?
Kontekstga joylash	Manbani yaratilgan davr sharoitida tushunish	O'sha paytda nima sodir bo'layotgan edi? Bu muallifga qanday ta'sir qilgan bo'lishi mumkin?
Sinchiklab o'qish	Matn tili, so'z tanlash va sukut saqlangan joylarga e'tibor berish	Muallif qaysi so'zlarni tanlagan? Nimani ta'kidlagan? Nima haqida gapirmagan?
Qiyoslash	Manba ma'lumotini boshqa manbalar bilan solishtirish	Boshqa manbalar buni tasdiqlaydimi? Farq qayerda va nima uchun?

Bu amallar S. Wineburg (1991) tadqiqotida aniqlangan va keyinchalik maktab uchun o'quv dasturiga aylantirilgan. A. Reisman (2012) hujjatlarga asoslangan shunday dastur bilan o'qigan sinflarda tarixiy fikrlash, faktlarni bilish va umumiy o'qish ko'nikmasi nazorat sinflariga nisbatan yuqori bo'lganini qayd etgan.

Amallarni o'rgatish tartibi. To'rt amalni birdaniga berish o'quvchini chalg'itadi. Tavsiya etiladigan ketma-ketlik:

1. Birinchi oy: faqat manbani aniqlash. Har bir manba oldidan uch savol: kim, qachon, nima uchun.
2. Ikkinchi oy: kontekstga joylash qo'shiladi.
3. Uchinchi oy: sinchiklab o'qish qo'shiladi.
4. To'rtinchi oydan: ikki manbani qiyoslash.

Namuna ko'rsatish. Har bir amal birinchi marta o'qituvchining ovoz chiqarib fikrlashi orqali ko'rsatiladi. Masalan, Kastiliya elchisi Klavixoning Samarqandga 1404-yilgi safari haqidagi kundaligidan parcha oldidan o'qituvchi shunday deydi: «Matnni o'qishdan oldin to'xtayman. Muallif kim? Ispaniyalik elchi. Demak, u Temur saroyiga mehmon bo'lib kelgan va unga ko'rsatilgan narsani ko'rgan. U mahalliy tilni bilmagan, demak, ko'p narsani tarjimon orqali tushungan. Shuni yodda tutib o'qiyman.»

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Har bir manba parchasining tepasiga manba haqidagi ma'lumotni yozing: muallif, sana, tur. Bu ma'lumotsiz parcha manba emas, oddiy matn.
2. O'quvchilar avval shu ma'lumotni o'qib, matn nima haqida bo'lishini taxmin qilsin, keyin matnni o'qisin.
3. Parcha uzunligi 100–150 so'zdan oshmasin; murakkab so'zlarga izoh bering.
4. Tahlil natijasini 2-ilovadagi blankaga yozdiring.

3.3. Manbaning ishonchliligini baholash

Ishonchlilik manbaning doimiy xususiyati emas: bitta manba bir savol uchun ishonchli, boshqasi uchun ishonchsiz bo'ladi. Shuning uchun «bu manba ishonchlimi?» degan savol har doim «nima haqida?» degan aniqlik bilan beriladi.

O'quvchilar ikki xatoga ko'p yo'l qo'yadi. Birinchisi, «birlamchi manba har doim ishonchli» degan fikr: guvoh ham adashadi, yashiradi, bo'rttiradi. Ikkinchisi, «muallif xolis emas, demak manba foydasiz» degan fikr: tarafkash manba muallif va uning davri nimani muhim deb bilgani haqida eng yaxshi guvohlik beradi.

Ishonchlilik besh mezon bo'yicha baholanadi.

Mezon	Savol	Ishonchni oshiradi	Ishonchni kamaytiradi
Yaqinlik	Muallif voqeaga vaqt va makonda qanchalik yaqin?	O'zi ko'rgan, o'sha kunlarda yozgan	Eshitgan, o'n yillar o'tib yozgan
Maqsad	Manba nima uchun yaratilgan?	Kundalik hisob-kitob, ichki foydalanish	Maqtash, oqlash, ayblash, targ'ib qilish
Auditoriya	Kimga mo'ljallangan?	O'zi uchun yoki tor doira uchun	Hukmdorga, ommaga, raqibga
Ichki izchillik	Matnda ziddiyat yoki bo'rttirish bormi?	Aniq tafsilotlar, o'z kamchiligini ham aytadi	Haddan tashqari raqamlar, faqat maqtov yoki faqat qoralash
Tasdiqlanish	Boshqa mustaqil manbalar nima deydi?	Mustaqil manbalar bir xil ma'lumot beradi	Yagona manba, boshqalari zid

Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari to'rtinchi mezonga yaxshi misol: muallif o'z mag'lubiyatlari va xatolarini ham yozadi, bu uning bayoniga ishonchni oshiradi. Shu bilan birga, asar hukmdorning o'z hayoti haqidagi hikoyasi ekanini unutmaslik kerak.

Ishonchlilik shkalasi. O'quvchi manbani «ishonchli» yoki «ishonchsiz» deb emas, to'rt pog'onali shkalada baholaydi va tanlovini kamida ikki mezon bilan asoslaydi: 1 — bu savol uchun juda ehtiyotkorlik bilan foydalaniladi; 2 — qisman ishonchli, tasdiq talab qiladi; 3 — asosan ishonchli; 4 — bu savol uchun kuchli dalil.

Misol: Ikkinchi jahon urushi yillaridagi ikki manba.

Savol	Front gazetasidagi maqola	Askarning uyiga yozgan xati
Jang qachon va qayerda bo'lgan?	3: rasmiy ma'lumotga tayanadi	2: askar umumiy manzarani bilmasligi, senzura tufayli yozmasligi mumkin

Savol	Front gazetasidagi maqola	Askarning uyiga yozgan xati
Askarlar kundalik hayotda nimani his qilgan?	1: ruhlantirish maqsadida yozilgan	3: shaxsiy, lekin harbiy senzura va oilani xavotirga solmaslik istagi ta'sir qiladi
Davlat aholiga urushni qanday ko'rsatmoqchi bo'lgan?	4: aynan shu maqsadda yaratilgan	1: bu savolga deyarli javob bermaydi

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Manba berayotganda savolni ham yozing: «Bu manba ... haqida qanchalik ishonchli?»
2. O'quvchi shkaladan bir raqamni tanlasin va besh mezondan ikkitasi bilan asoslasin.
3. Bir manbaga ikki xil savol berib, bahoning o'zgarishini ko'rsating.
4. «Xolis emas» degan javobni qabul qilmang; «nima uchun xolis emas va shunga qaramay nimani bilib olamiz?» deb davom ettiring.

3.4. Qarama-qarshi manbalar bilan ishlash

Ikki manba bir voqeani turlicha bayon qilsa, vazifa «qaysi biri yolg'on?» degan savolga javob topish emas, «nima uchun farq qiladi?» degan savolni tushuntirishdir.

Manbalar o'rtasidagi farqni to'rt sabab tushuntiradi:

- **Turli ko'rish nuqtasi.** Mualliflar voqeani turli joydan, turli paytda kuzatgan.
- **Turli manfaat.** Biri g'olib tomonda, ikkinchisi mag'lub tomonda bo'lgan.
- **Turli auditoriya.** Biri hukmdorga, ikkinchisi o'z yurtdoshlariga yozgan.
- **Turli vaqt.** Biri voqea paytida, ikkinchisi yillar o'tib, natijani bilgan holda yozgan.

Tayanch misol: Amir Temur ikki muarrix nigohida. Sharafuddin Ali Yazdiy «Zafarnoma»ni Temur vafotidan keyin, temuriy shahzoda saroyida yozgan va sohibqironni ulug'lagan. Ibn Arabshoh esa o'smirligida, 1401-yilda Damashq olingach, asir sifatida Samarqandga olib ketilgan va keyinchalik Temur haqida

keskin tanqidiy asar yozgan. Ikkalasi ham Temur harbiy yurishlarining ko‘lami va Samarqanddagi ulkan qurilishlar haqida ma’lumot beradi; baho esa mutlaqo qarama-qarshi.

Bu misolda farqning sababi ochiq ko‘rinadi: bir muallif sulola homiyligida, ikkinchisi yurish qurboni sifatida yozgan. O‘quvchi shundan uch xulosa chiqaradi. Ikkala manba mos kelgan joylar (yurishlar ko‘lami, qurilishlar) eng mustahkam dalildir. Farq qilgan joylar (baho, niyat) mualliflar haqida ma’lumot beradi. Hech bir manba tashlab yuborilmaydi.

Ish algoritmi (20–25 daqiqa).

1. Har bir manba alohida aniqlanadi: muallif, sana, maqsad (5 daqiqa).
2. Ikkala manba o‘qiladi; mos kelgan ma’lumotlar bir rangda, farq qilganlari boshqa rangda belgilanadi (6 daqiqa).
3. Qiyoslash jadvali to‘ldiriladi: nima mos keladi; nima farq qiladi; farqni to‘rt sababdan qaysi biri tushuntiradi (6 daqiqa).
4. Yozma xulosa: «Ikki manbaga tayanib nimani ishonch bilan ayta olamiz, nimani ayta olmaymiz?» (5 daqiqa)

Nisbiylik xavfi. Bu ish «hamma o‘zicha haq, haqiqatni bilib bo‘lmaydi» degan xulosaga olib bormasligi kerak. O‘qituvchi yakunda ta’kidlaydi: manbalar farq qilgani tarixni bilib bo‘lmasligini anglatmaydi; u bilimning qaysi qismi mustahkam, qaysi qismi bahsli ekanini ko‘rsatadi.

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Birinchi marta farqi ochiq ko‘rinadigan ikki manbani tanlang; nozik farqlarga keyinroq o‘ting.
2. Parchalarni bir xil hajmda bering, aks holda o‘quvchi uzunroq matnni «to‘g‘riroq» deb hisoblaydi.
3. Qiyoslash natijasini 3-ilovadagi blankaga yozdiring.
4. Darsni «nimani ishonch bilan ayta olamiz?» degan savol bilan tugating.

3.5. Tarixiy dalildan xulosa chiqarish va argument qurish

Manba o‘zi dalil emas; u savolga javob berish uchun ishlatilgandagina dalilga aylanadi. O‘quvchi manbadan ma’lumot ko‘chirish bilan undan xulosa chiqarish o‘rtasidagi farqni ko‘rishi kerak.

Tushuncha	Ta’rifi	Misol
Fakt	Manbada bevosita aytilgan yoki ko‘rinadigan ma’lumot	Doro I ning Behistun bitigida unga tobe o‘lkalar qatorida Baqtriya, So‘g‘diyona va Xorazm tilga olinadi
Xulosa	Faktdan mantiqan kelib chiqadigan, lekin manbada aytilmagan fikr	Miloddan avvalgi VI asr oxirida bu o‘lkalar ahamoniylar davlati tarkibida deb hisoblangan
Dalil	Savolga javobni asoslash uchun tanlangan fakt	«Ahamoniylar hokimiyati O‘rta Osiyoga yetganmi?» savoli uchun bitigdagi ro‘yxat dalil bo‘ladi
Chegara	Manba ayta olmaydigan narsa	Bitig bu o‘lkalar aholisi ahamoniylar hokimiyatiga qanday munosabatda bo‘lganini aytmaydi

Uch ustunli usul. O‘quvchi har bir manba bilan ishlaganda uch ustunni to‘ldiradi.

Ko‘ryapman	Xulosa qilyapman	Bilmoqchiman
Manbada bevosita bor narsa	Shundan kelib chiqadigan fikr va uning asosi	Manba javob bermagan savol va uni qayerdan topish mumkinligi

Uchinchi ustun eng muhimi: u o‘quvchini manba chegarasini ko‘rishga va keyingi manbani izlashga o‘rgatadi.

Xulosaning kuchini o‘lchash. O‘quvchi har bir xulosa yoniga ishonch darajasini yozadi va tegishli til vositasini ishlatadi.

Dalil holati	Ishonch darajasi	Til vositasi
Bir necha mustaqil manba tasdiqlaydi	Yuqori	«Manbalar ko‘rsatadiki...»
Bitta ishonchli manba aytadi	O‘rta	«...ga ko‘ra», «ehtimol»
Tarfkash yoki kech yozilgan yagona manba	Past	«... da’vo qiladi, lekin buni boshqa manba tasdiqlamaydi»

Dalildan argumentga o‘tish, ya’ni da’vo, dalil va asosni birlashtirish IV bobning 4.4-paragrafida berilgan.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Og'zaki javobda ham uch savolni talab qiling: «Buni manbaning qayerida ko'rdingiz? Shundan nima xulosa qilasiz? Manba nimani aytmaydi?»
2. O'quvchi xulosani fakt deb aytsa, to'xtating: «Bu manbada yozilganmi yoki siz xulosa qildingizmi?»
3. Yozma javoblarda til vositalarini talab qiling; «aniq», «shubhasiz» so'zlari faqat yuqori darajali dalil bo'lganda ishlatilsin.

3.6. Manba asosidagi tayyor topshiriqlar

Quyidagi olti topshiriq turli davr va manba turlariga oid; har birida manba nomi va tavsifi berilgan, parchani o'qituvchi darslik, xrestomatiya yoki ilmiy nashrdan tanlaydi.

1-topshiriq. Qadimgi dunyo: bitig rasmiy manba sifatida (15 daqiqa).

Manba: Doro I ning Behistun bitigi, miloddan avvalgi VI asr oxiri; qoyaga uch tilda o'yilgan podsho yozuvi. Savollar: 1) Bitigni kim yozdirgan va u kimga mo'ljallangan? 2) Podsho o'z g'alabalarini nima uchun baland qoyaga o'ydirgan? 3) Tobe o'lkalar ro'yxati bizga nimani aytadi va nimani aytmaydi? Kutilayotgan yo'nalish: o'quvchi bitigni hokimiyatni qonuniylashtirish vositasi deb tushuntiradi; ro'yxat podsho da'vosini ko'rsatadi, boshqaruvning haqiqiy kuchini esa ko'rsatmaydi.

2-topshiriq. O'rta asrlar: matnning yo'li (15 daqiqa).

Manba: Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari; X asrda arab tilida yozilgan, bizgacha XII asrda fors tiliga qisqartirib tarjima qilingan va keyin yana tahrir qilingan shaklda yetib kelgan. Savollar: 1) Biz o'qiyotgan matn bilan muallif yozgan matn o'rtasida nechta bosqich bor? 2) Tarjima va qisqartirish matnga qanday ta'sir qilgan bo'lishi mumkin? 3) Shunga qaramay, bu asar nima uchun qimmatli? Kutilayotgan yo'nalish: o'quvchi manba «toza» holda yetib kelmasligini tushunadi; asar Buxoroning ilk o'rta asrlar tarixi bo'yicha kam sonli mahalliy manbalardan biri sifatida qadrlanadi.

3-topshiriq. Temuriylar davri: esdalik manba sifatida (20 daqiqa).

Manba: Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari; muallif o'z hayoti va ko'rgan-kechirganlarini turkiy tilda bayon qilgan. O'qituvchi Bobur o'z mag'lubiyatlaridan birini tasvirlagan parchani tanlaydi. Savollar: 1) Muallif voqea ishtirokchisi ekani bayonga qanday ustunlik beradi? 2) U o'z mag'lubiyatini yashirmagani manbaga ishonchni qanday o'zgartiradi? 3) Hukmdor o'zi haqida yozganda nimalarni chetlab o'tishi mumkin? Baholash: 3.3-paragrafdagi shkala bo'yicha baho va ikki mezon bilan asos.

4-topshiriq. Xonliklar davri: begona kuzatuvchi (20 daqiqa). Manba: venger sharqshunosi Arminiy Vamberining 1863-yilda darvesh qiyofasida Xiva, Buxoro va Samarqandga qilgan safari haqidagi kitobi. Savollar: 1) Muallif nima uchun o'z shaxsini yashirgan va bu uning kuzatuviga qanday ta'sir qilgan? 2) Yevropalik o'quvchi uchun yozilgan kitobda mahalliy hayot qanday ko'rsatilishi mumkin? 3) Sayohatchi nimani ko'ra olgan va nimani ko'ra olmagan? Kutilayotgan yo'nalish: tashqi kuzatuvchi mahalliy muallif e'tibor bermagan kundalik tafsilotlarni qayd etadi, lekin jamiyatni o'z madaniyati mezoni bilan baholaydi.

5-topshiriq. Sovet davri: targ'ibot tasviri (15 daqiqa). Manba: 1930-yillarga oid jamoalashtirishni targ'ib qiluvchi plakat yoki gazeta surati (o'qituvchi darslik yoki muzey to'plamidan oladi). Savollar: 1) Tasvirda kim va nima ko'rsatilgan, kim va nima ko'rsatilmagan? 2) Uni kim buyurtma qilgan va tomoshabinda qanday fikr uyg'otmoqchi bo'lgan? 3) Bu manba qaysi savol uchun kuchli dalil, qaysi savol uchun zaif? Kutilayotgan yo'nalish: plakat qishloqdagi haqiqiy ahvol uchun zaif, davlat aholini nimaga ishontirmoqchi bo'lgani uchun kuchli dalil.

6-topshiriq. Jahon tarixi: hujjat va uning oqibati (20 daqiqa). Manba: 1919-yilgi Versal tinchlik shartnomasining urush uchun javobgarlikni Germaniya va uning ittifoqchilariga yuklagan 231-moddasi. Savollar: 1) Bu moddani kimlar yozgan va kim imzolashga majbur bo'lgan? 2) Hujjat nima bo'lishi kerakligini belgilaydi; uning Germaniya jamiyatiga amaldagi ta'sirini bilish uchun yana qanday manbalar kerak? 3) G'oliblar tuzgan hujjat urush sabablari haqida qanchalik

ishonchli dalil? Kutilayotgan yo‘nalish: rasmiy hujjat tomonlar kuchi nisbatini aks ettiradi; u urush sabablari haqidagi tarixiy xulosa emas, siyosiy qaror.

Har olti topshiriqda o‘quvchi 2-ilovadagi manba tahlili blankasini to‘ldiradi. Baholash uchun 5.2-paragrafdagi manba tahlili rubrikasi qo‘llanadi.

IV bob. Tarix darslarida muammoli, tadqiqotchilik va argumentativ ta'lim

4.1. Tarixiy muammo va tadqiqot savoli

Muammoli dars mavzuni «muammo» deb atash bilan boshlanmaydi; u o'quvchi bilgan narsa bilan yangi fakt o'rtasidagi ziddiyatdan boshlanadi.

Tarixiy muammo shunday savolki, unga darslikdan tayyor javobni ko'chirib bo'lmaydi, bir necha asosli javob bo'lishi mumkin va ular o'rtasida dalil hal qiladi. Yaxshi dars savolining to'rt belgisi bor: bahsli; dalil bilan javob beriladi; o'quvchi uchun manbalar mavjud; dastur mavzusiga mos.

Zaif savol	Nima uchun zaif	Kuchli variant
Qo'qon xonligi qachon tugatildi?	Bir so'z bilan javob beriladi	Qo'qon xonligi nima uchun tugatildi, Buxoro va Xiva esa saqlanib qoldi?
Jadidlar kimlar edi?	Ta'rifni qayta aytishni so'raydi	Jadidlar jamiyatni maorif orqali o'zgartira olarmidi?
Amir Temur buyuk sarkardami?	Javob oldindan ma'lum, bahs yo'q	Amir Temur davlatining mustahkamligi ko'proq nimaga tayangan: qo'shingami yoki boshqaruv tizimigami?
Sovet davri yaxshi bo'lganmi, yomonmi?	Juda keng, mezon yo'q	1920–1930-yillardagi o'zgarishlar qishloq aholisiga nima berdi va nimadan mahrum qildi?

Muammoli savolning besh turi tarixiy tafakkur tushunchalariga mos keladi (1.4-paragraf).

Savol turi	Qolipi	Misol
Sabab	Nima uchun ... sodir bo'ldi? Qaysi sabab muhimroq?	Birinchi jahon urushi nima uchun aynan 1914-yilda boshlandi?
O'zgarish	... dan keyin nima o'zgardi, nima saqlanib qoldi?	1991-yildan keyin kundalik hayotda nima tez o'zgardi, nima sekin?
Ahamiyat	... nima uchun muhim? Kim uchun muhim?	Buyuk ipak yo'li kim uchun va nima uchun muhim edi?
Dalil	... haqida qayerdan bilamiz? Manbalar nima uchun farq qiladi?	1865-yil Toshkent voqealari haqida manbalar nima uchun turlicha yozadi?
Baho	... muvaffaqiyatli bo'ldimi? Qaysi mezon bo'yicha?	Millatlar Ligasi o'z vazifasini bajardimi?

Muammoli ta'lim va tadqiqotchilik ta'limining farqi. Muammoli ta'limda o'quvchi ziddiyatni mavjud bilimi va o'qituvchi bergan qo'shimcha faktlar asosida

mulohaza bilan yechadi; bu 15–20 daqiqa oladi. Tadqiqotchilik ta’limida o‘quvchi manbalar to‘plami bilan ishlab, gipotezani dalil bilan tekshiradi; bu 25–40 daqiqa oladi. Ikkalasi bitta zanjirning qisqa va to‘liq shakli.

Tuzilmalilik darajasi. Kirschner, Sweller va Clark (2006) boshlovchi o‘quvchiga minimal yo‘l-yo‘riq bilan mustaqil kashf etishni topshirish samarasiz ekanini asoslagan. Shu sababli tadqiqot to‘rt darajada tashkil etiladi va maktabda asosan ikkinchi va uchinchi darajalar qo‘llanadi.

Daraja	Savolni kim beradi	Manbalarni kim tanlaydi	Tahlil usulini kim beradi
1. Tasdiqlovchi	O‘qituvchi	O‘qituvchi	O‘qituvchi; javob oldindan ma’lum
2. Tuzilmali	O‘qituvchi	O‘qituvchi	O‘qituvchi; javobni o‘quvchi topadi
3. Yo‘naltirilgan	O‘qituvchi	O‘qituvchi bergan to‘plamdan o‘quvchi tanlaydi	O‘quvchi
4. Ochiq	O‘quvchi	O‘quvchi	O‘quvchi

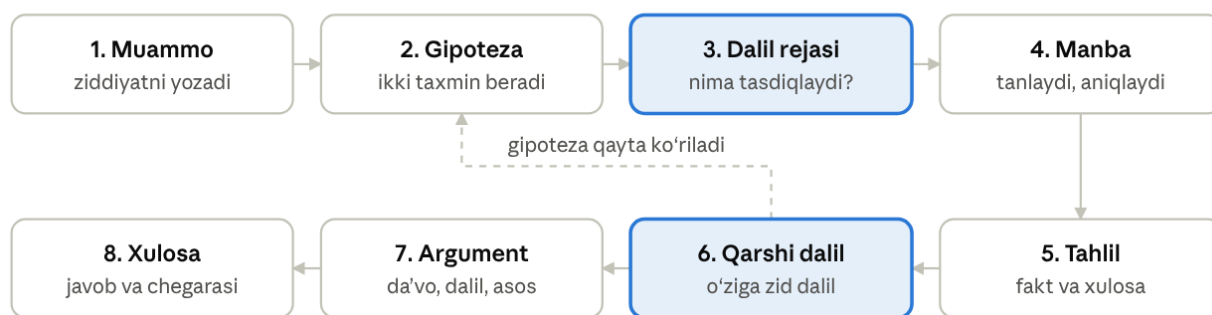
Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Mavzuni savolga aylantiring va to‘rt belgi bo‘yicha tekshiring.
2. Savol turini aniqlang; chorak davomida besh turning har biridan foydalaning.
3. Sinf bu usulda yangi bo‘lsa, ikkinchi darajadan boshlang; to‘rt-besh darsdan keyin uchinchi darajaga o‘ting.
4. Savolni dars boshida doskaga yozing va dars davomida o‘chirmang.

4.2. Sakkiz bosqichli zanjir

Tarixiy tadqiqot sakkiz bosqichdan iborat: muammo, gipoteza, dalil, manba, tahlil, qarama-qarshi dalil, argument, xulosa. Har bir bosqichda o‘quvchi aniq yozma iz qoldiradi.

Tadqiqot zanjiri: 3- va 6-bosqich tushib qolsa, dalil terishga aylanadi

2-rasm. Tarixiy tadqiqot zanjirining sakkiz bosqichi

Ajratib ko'rsatilgan ikki bosqich amaliyotda eng ko'p tashlab ketiladi; qarshi dalil topilsa, o'quvchi gipotezaga qaytadi.

Quyida zanjir bitta misolda to'liq ko'rsatilgan. Dars savoli: «Rossiya imperiyasi Qo'qon xonligini 1876-yilda nima uchun tugatdi, Buxoro amirligi va Xiva xonligini esa tobe davlat sifatida saqlab qoldi?»

Bosqich	O'quvchi nima qiladi	Misoldagi ko'rinishi	O'qituvchi tayanchi
1. Muammo	Ziddiyatni o'z so'zi bilan yozadi	Uch davlat ham yengilgan, lekin taqdiri turlicha: Buxoro 1868-yilda, Xiva 1873-yilda tobe bo'lib saqlandi, Qo'qon 1876-yilda tugatildi	Uch sanani vaqt chizig'ida ko'rsatadi
2. Gipoteza	Kamida ikki taxminiy javob yozadi	A: Qo'qonda qo'zg'olonlar tufayli xon hokimiyati tayanch bo'la olmadi. B: Farg'ona vodiysi iqtisodiy jihatdan juda qimmatli edi. C: Buxoro va Xivani saqlash arzonroq va tashqi siyosatda qulayroq edi	«Agar ... bo'lsa, unda ...» qolipini beradi
3. Dalil	Har bir gipotezani nima tasdiqlashi yoki rad etishi mumkinligini oldindan yozadi	A uchun: 1873–1876-yillardagi qo'zg'olon haqida ma'lumot. B uchun: vodiylar dehqonchiligi va paxta haqida ma'lumot. C uchun: boshqaruv xarajati va diplomatiya haqida ma'lumot	«Qanday dalil topsangiz, fikringizni o'zgartirasiz?» deb so'raydi
4. Manba	Manbalar to'plamidan mos manbani tanlaydi va aniqlaydi	Xarita, darslik matni, shartnomalar haqida ma'lumot, zamondosh bayoni	Uch-to'rt manbali to'plam beradi

Bosqich	O'quvchi nima qiladi	Misoldagi ko'rinishi	O'qituvchi tayanchi
5. Tahlil	Manbadan fakt ajratadi va gipoteza bilan bog'laydi	Har bir manba qaysi gipotezani qo'llab-quvvatlashini jadvalga yozadi	Uch ustunli usulni eslatadi (3.5-paragraf)
6. Qarama-qarshi dalil	O'z gipotezasiga zid dalilni izlaydi	A ga qarshi: Buxoroda ham norozilik bo'lgan, lekin amir hokimiyati saqlangan	«Sizga qarshi eng kuchli dalil qaysi?» deb so'raydi
7. Argument	Da'vo, dalil va asosni birlashtiradi	Bir necha sababni ahamiyati bo'yicha tartiblab, yozma javob tuzadi	Jumla qoliplarini beradi (4.4-paragraf)
8. Xulosa	Savolga javob beradi va javobining chegarasini ko'rsatadi	«Asosiy sabab ..., chunki ...; ammo ... haqida manbalarimiz yetarli emas»	Dars savoliga qaytaradi

Bu misolda yagona to'g'ri javob yo'q: tarixchilar ham bir necha omilni birga ko'rsatadi. Baholanadigan narsa o'quvchi qaysi gipotezani tanlagani emas, uni dalil bilan qanday asoslagani va qarshi dalilni hisobga olgani.

Vaqt taqsimoti. 45 daqiqalik darsda zanjir quyidagicha joylashadi: muammo va gipoteza 8 daqiqa; dalil rejasi 3 daqiqa; manba bilan ishlash va tahlil 16 daqiqa; qarama-qarshi dalil 5 daqiqa; argument va xulosa 10 daqiqa; refleksiya 3 daqiqa. 15–20 daqiqalik qisqa shaklda 1, 2 va 6-bosqichlar og'zaki bajariladi, manba o'rniga o'qituvchi uch fakt beradi.

Eng ko'p tashlab ketiladigan bosqichlar. Uchinchi bosqich (dalil rejasi) va oltinchi bosqich (qarama-qarshi dalil) amaliyotda ko'pincha tushib qoladi. Ularsiz tadqiqot o'z fikrini tasdiqlovchi faktlarni terishga aylanadi. Shu ikki bosqich darsni oddiy manba o'qishdan farqlaydi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Birinchi darsda sakkiz bosqichni doskada o'zingiz to'ldirib ko'rsating.
2. Keyingi darslarda bosqichlarni birma-bir o'quvchiga topshiring: avval 1–2, keyin 5–6, so'ng 7–8.
3. Gipotezalarni doskaga yozing va dars oxirida qaysi biri dalil bilan mustahkamlanganini belgilang.
4. Har bir o'quvchidan oltinchi bosqich bo'yicha kamida bir jumla yozma javob oling.

4.3. Tuzilmali akademik bahs

Tuzilmali akademik bahsda maqsad raqibni yengish emas, ikki pozitsiyaning eng kuchli dalillarini birlashtirib, umumiy xulosaga kelishdir; shu jihati bilan u debatdan tubdan farq qiladi.

Ilmiy asos. Usulni D. Johnson va R. Johnson ishlab chiqqan. Ularning ishlarida (2009) aqliy ziddiyat to'g'ri tashkil etilganda, ya'ni o'quvchi qarshi fikrni tinglab, uni qayta bayon qilib, so'ng pozitsiyalarni birlashtirganida, bilimni chuqurroq o'zlashtirishga va yuqoriroq sifatli xulosaga olib kelishi ko'rsatilgan.

Qaysi muammoni hal qiladi. Bahsda o'quvchi o'z fikriga zid dalilni eshitmaydi, baland ovoz va tez javob dalildan ustun keladi, sinfning ko'p qismi tomoshabin bo'lib qoladi.

Belgi	Debat	Tuzilmali akademik bahs
Maqsad	G'olib chiqish	Dalilga tayangan umumiy xulosa
Qatnashuvchilar	4-6 o'quvchi, qolganlar tomoshabin	Sinfning har bir o'quvchisi
Qarshi dalilga munosabat	Rad etish yoki chetlab o'tish	Qayta bayon qilish va hisobga olish
Pozitsiya	Oxirigacha himoya qilinadi	Yakunda tashlanadi
Baholanadigan narsa	Nutq mahorati	Yakka yozma xulosa sifati

Tayyorgarlik. Ikki asosli javobi bor savol tanlanadi. Har bir pozitsiya uchun uch-to'rt dalildan iborat bir sahifalik material tayyorlanadi. O'quvchilar to'rt kishilik guruhlariga, guruh ichida A va B juftliklariga bo'linadi. Pozitsiya o'quvchining shaxsiy fikriga qarab emas, o'qituvchi tomonidan tayinlanadi.

Algoritm (45 daqiqa).

Bosqich	Vaqt	Mazmuni
1. Kirish	3 daqiqa	Savol, qoidalar va bahs varaqasi tushuntiriladi
2. Tayyorgarlik	8 daqiqa	Juftliklar o'z materialini o'qib, uch eng kuchli dalilni tanlaydi
3. A juftligi so'zlaydi	4 daqiqa	B juftligi gapni bo'lmaydi, yozib oladi
4. B qayta bayon qiladi	2 daqiqa	«Sizning fikringizcha...» deb A dalillarini aytib beradi; A to'g'riligini tasdiqlaydi
5. B juftligi so'zlaydi	4 daqiqa	A juftligi yozib oladi
6. A qayta bayon qiladi	2 daqiqa	B to'g'riligini tasdiqlaydi

Bosqich	Vaqt	Mazmuni
7. O‘rin almashish	4 daqiqa	Har bir juftlik qarshi tomonning eng kuchli dalilini aytadi
8. Umumiy xulosa	8 daqiqa	To‘rt kishi pozitsiyani tashlab, ikkala tomon dalillariga tayangan javobni kelishadi
9. Yakka yozma javob	7 daqiqa	Har bir o‘quvchi savolga o‘z javobini yozadi
10. Refleksiya	3 daqiqa	Qaysi dalil fikrimni o‘zgartirdi?

Qoidalar. So‘zlovchini bo‘lmaslik; shaxsni emas, dalilni muhokama qilish; qarshi dalilni javob berishdan oldin qayta bayon qilish; har bir da‘voni materialdagi dalil bilan bog‘lash.

Nutq qoliplari. «Materialdagi ... dalilga ko‘ra...»; «Sizni to‘g‘ri tushungan bo‘lsam, siz ... deyapsiz»; «Bu dalil kuchli, chunki...»; «Ikkala tomon ham ... da rozi»; «Farqimiz ... da».

Tarixiy misol. Savol: «Sanoat inqilobi XIX asrning birinchi yarmida ingliz ishchisining hayotini yaxshiladimi?»

A pozitsiyasi: yaxshiladi	B pozitsiyasi: yomonlashtirdi
Fabrika mahsulotlari, ayniqsa gazlama arzonlashdi	Ish kuni uzun, mehnat sharoiti og‘ir va xavfli edi
Shaharlarda yangi ish o‘rinlari paydo bo‘ldi	Fabrika va konlarda bolalar mehnati keng qo‘llandi
Uzoq muddatda ish haqi va turmush darajasi o‘tdi	Tez o‘sgan shaharlarda turar joy tor, sanitariya holati yomon edi
Temir yo‘l va yangi transport harakatlanishni osonlashtirdi	Hunarmandlar mashina raqobati tufayli ishidan ayrildi

Kutilayotgan umumiy xulosa pozitsiyalarni vaqt va guruh bo‘yicha ajratadi: dastlabki o‘n yilliklarda ko‘p ishchilar uchun sharoit og‘ir bo‘lgan, uzoq muddatda turmush darajasi o‘sgan; ta’sir malakali ishchi, hunarmand va bola uchun turlicha bo‘lgan. Bu savol O‘zbekiston tarixi bilan ham bog‘lanadi: Rossiya to‘qimachilik sanoatining o‘sishi Turkistonda paxtachilikni kengaytirgan omillardan biri bo‘lgan.

Baholash. Guruh xulosasi emas, yakka yozma javob baholanadi: javob ikkala pozitsiyadan dalil keltiradi (0–3); dalillar materialga tayangan (0–3); xulosa «ha» yoki «yo‘q» bilan cheklanmay, shart va chegaralarni ko‘rsatadi (0–3). Bahs varaqasi 5-ilovada berilgan.

Vaqt variantlari. 90 daqiqalik mashg'ulotda tayyorgarlik birlamchi manbalar bilan o'tadi va yozma javob to'liq argumentli matn bo'ladi. 20 daqiqalik qisqa shaklda juftlikda har bir o'quvchi bir pozitsiyani oladi, 3, 4, 5, 6 va 8-bosqichlar bajariladi.

Eng ko'p uchraydigan xatolar. Qayta bayon qilish bosqichini tashlab ketish; pozitsiyani o'quvchi xohishiga ko'ra berish; javobi aniq bo'lgan yoki axloqan bir tomonlama savolni tanlash; yakka yozma javobsiz tugatish.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Birinchi marta kundalik hayotdan olingan yengil savol bilan tartibni o'rgating, keyin tarixiy savolga o'ting.
2. Vaqtni taymer bilan boshqaring; har bir bosqich tugaganini ovoz bilan e'lon qiling.
3. Qayta bayon qilish paytida sinfni aylanib, bu bosqich haqiqatan bajarilayotganini tekshiring.
4. Yozma javoblarni yig'ib, ikkala pozitsiyadan dalil keltirgan o'quvchilar ulushini hisoblang; bu texnologiya ishlaganining ko'rsatkichi.

4.4. Argumentli yozma javob: da'vo, dalil, asos

Tarixiy argument uch qismdan iborat: da'vo savolga javob beradi, dalil uni manba bilan tasdiqlaydi, asos esa dalil da'voni nima uchun tasdiqlashini tushuntiradi. O'quvchilar eng ko'p uchinchi qismni tashlab ketadi.

Tarix fanida argumentli yozishni o'rgatish bo'yicha C. Monte-Sano, S. De La Paz va M. Felton (2014) ishlab chiqqan yondashuvda manba o'qish va yozish birga, bosqichma-bosqich tayanch bilan o'rgatiladi. J. van Drie va C. van Boxel (2008) tarixiy mulohazaning tarkibiy qismlari sifatida savol qo'yish, manbadan foydalanish, kontekstga joylash, argumentlash va tarixiy tushunchalarni qo'llashni ko'rsatgan.

Qism	Vazifasi	Jumla qolipi
Da'vo	Savolga aniq javob	«Mening fikrimcha, ... ning asosiy sababi ... edi»
Dalil	Manbadan olingan aniq fakt	«... manbasiga ko'ra, ...»

Qism	Vazifasi	Jumla qolipi
Asos	Dalil bilan da'vo o'rtasidagi bog'lanish	«Bu shuni ko'rsatadiki, ..., chunki ...»
Qarshi fikr va javob	Boshqa tushuntirishni tan olish va unga javob berish	«To'g'ri, ... ham ta'sir qilgan, ammo ...»
Xulosa va chegara	Javobni jamlash, noaniq qolgan joyni ko'rsatish	«Shunday qilib, ...; biroq ... haqida manbalar yetarli emas»

Sinflar bo'yicha o'sish. Besh qism birdaniga talab qilinmaydi.

Sinf	Talab	Hajm
5–6	Da'vo va bitta dalil	2–3 jumla
7–8	Da'vo, dalil va asos	4–5 jumla
9	Da'vo, ikki dalil, asos	6–8 jumla
10–11	To'liq tuzilish, qarshi fikr va chegara bilan	10–12 jumla

Namunaviy javob (9-sinf darajasi). Savol: «Qo'qon xonligi nima uchun tugatildi, Buxoro va Xiva esa saqlanib qoldi?»

Da'vo: Qo'qon xonligi tugatilishining asosiy sababi xon hokimiyatining ichki tayanchini yo'qotgani edi. Dalil: 1873–1876-yillarda xonlikda katta qo'zg'olon bo'lib, xon poytaxtni tashlab ketishga majbur bo'lgan; Buxoro amiri va Xiva xoni esa shartnoma tuzgandan keyin o'z taxtida qolgan. Asos: imperiya uchun tobe hukmdor faqat mamlakatni o'zi ushlab tura olsagina foydali edi; hokimiyatini yo'qotgan xon orqali boshqarib bo'lmadi. Ikkinchi dalil: Farg'ona vodiysi serhosil va aholisi zich hudud bo'lgani uni to'g'ridan to'g'ri boshqarishni iqtisodiy jihatdan ham jozibali qilgan. Chegara: imperiya ma'muriyatining ichki muhokamalari haqidagi hujjatlar bilan tanishmaganimiz uchun qaysi sabab hal qiluvchi bo'lganini aniq ayta olmaymiz.

Tipik xatolar va ularni tuzatish.

Xato	Ko'rinishi	Tuzatuvchi savol
Da'vo yo'q	O'quvchi voqeani hikoya qilib beradi	«Savolga bir jumla bilan javob bering»
Dalil umumiy	«Manbalarda yozilgan»	«Qaysi manbada? Aynan nima deyilgan?»
Asos yo'q	Dalil keltiriladi-yu, bog'lanmaydi	«Bu fakt javobingizni nima uchun tasdiqlaydi?»

Xato	Ko‘rinishi	Tuzatuvchi savol
Bir tomonlama	Qarshi dalil tilga olinmaydi	«Sizga qo‘shilmaydigan odam nima degan bo‘lardi?»
Haddan tashqari ishonch	«Aniq», «shubhasiz»	«Buni nechta manba tasdiqlaydi?»

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Jumla qoliplarini doskaga yoki tarqatma varaqqa yozing; ikki-uch oydan keyin ularni asta-sekin olib tashlang.
2. Birinchi darslarda namunaviy javobni birga tahlil qiling: o‘quvchilar da’vo, dalil va asosni uch xil rang bilan belgilasin.
3. Har bir darsni kamida uch jumlalik yozma javob bilan tugating; 7 daqiqa yetarli.
4. Tekshirishda hamma xatoni emas, jadvaldagi bitta xatoni belgilang va tuzatuvchi savolni yozing. Rubrika 4-ildovada berilgan.

4.5. Tayyor muammoli savollar

Quyidagi sakkiz savol turli davrlarga oid; har biriga boshlang‘ich gipotezalar va kerakli manba turlari ko‘rsatilgan. Gipotezalar to‘g‘ri javob emas, o‘quvchilar tekshiradigan taxminlar.

Davr	Dars savoli	Boshlang‘ich gipotezalar	Manba turlari
Qadimgi dunyo	Iskandar Zulqarnayn qo‘shini So‘g‘diyonada nima uchun uzoq ushlanib qoldi?	Mahalliy aholining qarshiligi; tog‘ va cho‘l sharoiti; ko‘chmanchilar yordami	Xarita, antik mualliflar bayoni, darslik
O‘rta asrlar	Arab xalifaligi Movarounnahrni egallashga nima uchun o‘nlab yillar sarfladi?	Mahalliy hukmdorlarning qarshiligi; xalifalikdagi ichki kurash; hududning uzoqligi	Xarita, solnoma parchasi, vaqt chizig‘i
Temuriylar davri	Amir Temur davlati uning vafotidan keyin nima uchun tez parchalandi?	Vorislik tartibining noaniqligi; davlatning hukmdor shaxsiga tayangani; hududning kattaligi	Shajara, solnoma parchasi, xarita
Jadidchilik	Jadidlar islohotni nima uchun aynan maktabdan boshladi?	Maktab eng kam qarshilik uyg‘otadigan soha edi; savodxonlik boshqa o‘zgarishlarning sharti edi; siyosiy faoliyat taqiqlangan edi	Jadid matbuoti, darslik muqaddimalari, esdaliklar

Davr	Dars savoli	Boshlang'ich gipotezalar	Manba turlari
Sovet davri	Sovet hokimiyati 1927-yilda «Hujum» harakatini nima uchun boshladi?	Ayollarni mehnatga jalb qilish; an'anaviy jamiyat va din ta'sirini zaiflashtirish; mafkuraviy maqsad	Plakat, gazeta, esdalik, statistika
Jahon urushlari	Bitta suiqasd nima uchun jahon urushiga aylandi?	Harbiy ittifoqlar tizimi; qurollanish poygasi; mustamlakalar uchun raqobat	Ittifoqlar xaritasi, diplomatik hujjatlar, vaqt chizig'i
Zamonaviy jahon tarixi	Yaponiya XIX asr oxirida nima uchun mustamlakaga aylanmadi?	Davlatning tezkor islohotlari; orol joylashuvi; G'arb davlatlari o'rtasidagi raqobat	Islohotlar jadvali, taqqoslash uchun O'rta Osiyo xonliklari haqidagi ma'lumot
Mustaqillik davri	SSSR nima uchun 1991-yilda parchalandi?	Iqtisodiy inqiroz; respublikalardagi milliy harakatlar; siyosiy islohotlar va 1991-yil avgust voqealari	Vaqt chizig'i, deklaratsiyalar, matbuot, esdaliklar

Yettinchi savol ataylab taqqoslash uchun tanlangan: Yaponiya va O'rta Osiyo xonliklari bir vaqtda tashqi bosimga uchragan, lekin natija turlicha bo'lgan. Bunday savol O'zbekiston tarixi va jahon tarixini bitta darsda bog'laydi.

V bob. Tarix fanida zamonaviy baholash texnologiyalari

5.1. Diagnostik, formativ va summativ baholash

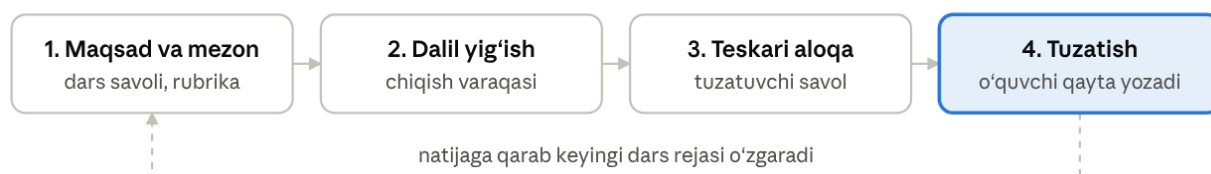
Baholashning uch turi bir-birining o'rnini bosmaydi: diagnostik baholash qayerdan boshlashni, formativ baholash darsni qanday tuzatishni, summativ baholash esa nimaga erishilganini ko'rsatadi.

Tur	Maqsadi	Qachon	Natija nimaga ishlatiladi	Tarix darsidagi misol
Diagnostik	Boshlang'ich bilim va noto'g'ri tasavvurlarni aniqlash	Bo'lim yoki mavzu boshida	Rejani o'quvchi darajasiga moslash	«Mustamlaka so'zini qanday tushunasiz?» savoliga uch jumalik javob
Formativ	O'rganish jarayonida dalil yig'ish va o'qitishni tuzatish	Har bir darsda	Keyingi qadamni belgilash; jurnalga baho qo'yilmaydi	Chiqish varaqasi, manba tahlili blankasi, qisqa yozma javob
Summativ	Bo'lim yoki davr yakunidagi natijani o'lchash	Bo'lim, chorak, yil oxirida	Baho qo'yish, hisobot	Notanish manba asosidagi nazorat ishi, amaliy topshiriq

P. Black va D. Wiliam (1998) ko'plab tadqiqotlarni sharhlab, formativ baholashni kuchaytirish o'quvchilar natijasini sezilarli oshirishini, eng katta foyda esa past o'zlashtiruvchi o'quvchilarga tegishini ko'rsatgan. D. Wiliam (2011) formativ baholashni besh strategiyaga ajratgan.

Strategiya	Tarix darsidagi ko'rinishi
O'quv maqsadi va muvaffaqiyat mezonlarini aniq qilish	Dars savoli va «yaxshi javob nimadan iborat» ro'yxati doskada turadi
O'rganish dalilini yig'ish	Har bir o'quvchidan qisqa yozma javob olinadi
Oldinga yetaklovchi teskari aloqa berish	Baho o'rniga bitta aniq tuzatuvchi savol yoziladi
O'quvchilarni bir-biri uchun manba qilish	Rubrika bo'yicha o'zaro baholash
O'quvchini o'z o'rganishining egasiga aylantirish	O'zini baholash va maqsad qo'yish

Formativ baholash tuzatish bosqichi bilan yopilgandagina ishlaydi

3-rasm. Formativ baholash halqasi

Teskari aloqadan keyin o'quvchi ishini tuzatmasa, halqa uzilib qoladi va yig'ilgan dalil foydasiz bo'ladi.

Besh ballik tizim bilan munosabati. Formativ baholash amaldagi baho tizimini bekor qilmaydi. U baho qo'yilmaydigan kundalik ish bo'lib, summativ ishga tayyorlaydi. Summativ ish rubrika bo'yicha baholanadi va rubrika ballari maktabda qabul qilingan tartibga muvofiq bahoga o'tkaziladi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Har bir bo'lim boshida besh daqiqalik diagnostik savol bering va javoblarni uch guruhga ajrating.
2. Har bir darsda bitta formativ dalil yig'ing; uni jurnalga emas, o'z kuzatuv daftaringizga qayd eting.
3. Summativ ishga kamida bitta notanish manba yoki vaziyat kiriting (1.3-paragraf).
4. O'quvchilarga qaysi ish uchun baho qo'yilishi va qaysi biri mashq ekanini oldindan ayting.

5.2. Mezonli baholash va rubrika

Mezonli baholashda o'quvchi ishi boshqa o'quvchilar bilan emas, oldindan e'lon qilingan mezonlar bilan solishtiriladi; rubrika shu mezonlarning sifat darajalari bo'yicha yozilgan jadvalidir.

Rubrikaning uch foydasi bor. O'quvchi ishni boshlashdan oldin nima kutilayotganini biladi. O'qituvchi bahoni asoslay oladi. O'quvchi keyingi darajaga chiqish uchun nima qilish kerakligini jadvaldan o'qiydi.

Rubrika tuzishning besh qadami.

1. Topshiriq qaysi ko'nikmani tekshirishini aniqlang.

2. Shu ko'nikmani uch-to'rt mezonga ajrating. Beshdan ortiq mezon o'quvchini ham, o'qituvchini ham chalg'itadi.
3. Avval «yetarli» darajani yozing: kutilgan natija aynan shu.
4. So'ng undan yuqori va past darajalarni yozing. Har bir daraja o'quvchi nima qilganini tasvirlasin, nima qilmaganini emas.
5. Rubrikani ikki-uch haqiqiy ishda sinab ko'ring va tushunarsiz so'zlarni almashtiring.

Manba tahlili rubrikasi. III bobdagi topshiriqlar va VIII bobdagi tegishli dars modellari uchun.

Mezon	1. Boshlang'ich	2. Rivojlanayotgan	3. Yetarli	4. Yuqori
Manbani aniqlash	Muallif yoki sanani ko'chirib yozadi	Muallif, sana va turni ko'rsatadi	Muallif maqsadi va auditoriyasini tushuntiradi	Muallif mavqei bayonga qanday ta'sir qilganini ko'rsatadi
Kontekstga joylash	Davr haqida ma'lumot bermaydi	Davrni nomlaydi	Manbani davrning aniq voqeasi bilan bog'laydi	Kontekst manba mazmunini qanday tushuntirishini ko'rsatadi
Xulosa chiqarish	Matnni qayta aytib beradi	Faktlarni ajratadi	Faktdan asosli xulosa chiqaradi	Xulosa qiladi va manba ayta olmaydigan narsani ko'rsatadi
Ishonchlilikni baholash	«Ishonchli» yoki «ishonchsiz» deydi	Bitta mezon bilan asoslaydi	Ikki mezon bilan, aniq savolga nisbatan baholaydi	Savolga qarab baho o'zgarishini ko'rsatadi

Eng yuqori natija 16 ball. Bahoga o'tkazishning taxminiy namunasi: 14–16 ball — «5», 10–13 ball — «4», 6–9 ball — «3», 4–5 ball — «2». Bu chegaralar namuna; o'qituvchi ularni maktabdagi baholash tartibiga va sinf darajasiga moslaydi.

Argumentli yozma javob rubrikasi 4-ildovada berilgan.

Rubrikani o'quvchiga o'rgatish. Rubrika faqat o'qituvchi qo'lida qolsa, u baholash vositasi; o'quvchi qo'lida bo'lsa, o'rganish vositasi. Buning sinalgan yo'li: o'quvchilarga ikki namunaviy javob (biri «rivojlanayotgan», biri «yetarli» darajada) beriladi va ular rubrika bo'yicha qaysi biri yuqoriroq ekanini va nima uchun ekanini aniqlaydi.

Eng ko‘p uchraydigan xatolar. Mezon o‘rniga miqdor yozish («uchta dalil keltirgan») va sifatni e’tiborsiz qoldirish; darajalarni «yaxshi», «o‘rtacha», «yomon» kabi mazmunsiz so‘zlar bilan yozish; husnixat va hajmni mezon qilib kiritish; rubrikani ish topshirilgandan keyin e’lon qilish.

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Topshiriq bilan birga rubrikani ham tarqating yoki doskaga yozing.
2. Birinchi marta faqat bitta mezon bo‘yicha baholang; mezonlarni asta-sekin qo‘shing.
3. Tekshirishda rubrikadagi tegishli katakni belgilang va faqat bitta tuzatuvchi savol yozing.
4. Chorakda bir marta bir xil rubrika bilan ikki ishni solishtirib, o‘quvchiga o‘rishini ko‘rsating.

5.3. Chek-list, o‘zini baholash va o‘zaro baholash

Chek-list sifat darajasini emas, zarur qismlar bor-yo‘qligini tekshiradi; shuning uchun u rubrikadan oldin, ish topshirilishidan avval ishlatiladi.

Vosita	Nimani tekshiradi	Qachon	Kim to‘ldiradi
Chek-list	Ishda kerakli qismlar bormi (ha yoki yo‘q)	Topshirishdan oldin	O‘quvchi o‘zi
Rubrika	Har bir qism qaysi sifat darajasida	Topshirgandan keyin	O‘qituvchi yoki sinfdosh

Argumentli javob uchun chek-list namunasi.

- ☐ Birinchi jumlam savolga to‘g‘ridan to‘g‘ri javob beradi.
- ☐ Kamida bitta dalilni manba nomi bilan keltirdim.
- ☐ Dalil javobimni nima uchun tasdiqlashini tushuntirdim.
- ☐ Menga qo‘shilmaydigan fikrni tilga oldim.
- ☐ «Aniq», «shubhasiz» so‘zlarini faqat dalilim kuchli bo‘lgan joyda ishlatdim.

O‘zini baholash. O‘quvchi o‘z ishini mezon bilan solishtirib, keyingi qadamni belgilaydi. Bu «o‘zimga nechchi qo‘yaman» degan savol emas. Samarali shakl uch qismdan iborat: nimani bajardim (chek-list bo‘yicha); qaysi mezonda eng

kuchliman va qaysi birida zaifman (rubrika bo'yicha); keyingi ishda nimani boshqacha qilaman (bir jumla).

O'zaro baholash. Sinfdosh ishini baholash o'quvchiga mezonni boshqa birovning ishida ko'rish imkonini beradi; shundan keyin u o'z ishidagi kamchilikni osonroq payqaydi. O'zaro baholash uch shart bilan ishlaydi: baho emas, izoh beriladi; izoh rubrikadagi aniq mezonga tayanadi; baholovchi ishda tegishli joyni ko'rsatadi.

O'zaro baholash tartibi (8 daqiqa):

1. Juftlikda ishlar almashiladi; har kim sherigining ishini jim o'qiydi (2 daqiqa).
2. Rubrikadagi bitta mezon bo'yicha daraja belgilanadi va matndan shu darajani ko'rsatuvchi jumla tagiga chiziladi (2 daqiqa).
3. Ikki izoh yoziladi: «Eng kuchli joyi ..., chunki ...» va «Keyingi darajaga chiqish uchun ...» (2 daqiqa).
4. Ish egasi izohni o'qib, bitta jumlaning qayta yozadi (2 daqiqa).

To'rtinchi qadam eng muhimi: izohdan keyin tuzatish bo'lmasa, o'zaro baholash rasmiyatchilikka aylanadi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Chek-listni topshiriq varag'ining pastiga joylashtiring; o'quvchi ishni topshirishdan oldin katakchalarni belgilasin.
2. O'zaro baholashni birinchi marta ismsiz namunaviy ishda butun sinf bilan birga bajaring.
3. Bir darsda faqat bitta mezon bo'yicha o'zaro baholang.
4. O'zaro baholash natijasini jurnalga baho sifatida qo'ymang. O'zini va o'zaro baholash varaqalari 7-ildovada berilgan.

5.4. Teskari aloqa

Teskari aloqa o'quvchiga hozir qayerda turgani va keyingi qadam nima ekanini aytisagina samara beradi; «barakalla» yoki «yaxshiroq harakat qiling» degan izoh bu ikki savolning hech biriga javob bermaydi.

J. Hattie va H. Timperley (2007) samarali teskari aloqa uch savolga javob berishini ko'rsatgan: qayerga boryapman (maqsad), qanday boryapman (hozirgi holat), keyin qayerga (keyingi qadam). Ular teskari aloqaning to'rt darajasini ajratgan: topshiriq, jarayon, o'zini boshqarish va shaxs darajasi. Shaxsqa qaratilgan maqtov («siz aqllisiz») o'rganishga eng kam ta'sir qiladi, chunki unda topshiriq haqida ma'lumot yo'q.

Daraja	Zaif izoh	Kuchli izoh
Topshiriq	«Noto'g'ri»	«Turkiston general-gubernatorligi 1865-yilda emas, 1867-yilda tuzilgan; vaqt chizig'ingizni tuzating»
Jarayon	«Manbani yaxshiroq o'qing»	«Siz matnni o'qishdan boshlagansiz. Avval muallif va sanaga qarang: bu sizning xulosangizni qanday o'zgartiradi?»
O'zini boshqarish	«E'tiborliroq bo'ling»	«Chek-listning uchinchi bandini belgilagansiz, lekin asos jumlasini topmadim. Topshirishdan oldin har bir bandni matnda ko'rsatib chiqing»
Shaxs	«Ajoyib, siz iqtidorlisiz»	Bu darajada izoh berilmaydi; maqtov aniq ishga qaratiladi: «qarshi dalilni tilga olganingiz javobni kuchaytirgan»

Samarali yozma izohning uch belgisi. U aniq mezonga tayanadi; savol shaklida beriladi va o'quvchini o'ylashga majbur qiladi; qisqa bo'ladi. Bir ishga bitta izoh uch izohdan ko'ra ko'proq natija beradi, chunki o'quvchi uni bajarishga ulguradi.

Vaqtini tejash. Har bir daftarga uzun izoh yozish o'qituvchi uchun imkonsiz. Uch usul yordam beradi:

- **Kodli izoh.** 4.4-paragrafdagi besh tipik xatoga besh harf biriktiriladi (D — da'vo yo'q, M — dalil umumiy, A — asos yo'q, Q — qarshi fikr yo'q, I — haddan tashqari ishonch). O'qituvchi hoshiyaga bitta harf qo'yadi, o'quvchi jadvaldan tuzatuvchi savolni topib, javob beradi.
- **Butun sinfga teskari aloqa.** O'qituvchi ishlarni tez ko'rib chiqib, uchta eng ko'p uchragan xatoni va ikkita yaxshi namunani doskada ko'rsatadi; har bir o'quvchi o'z ishidan shu xatolarni izlaydi.
- **Og'zaki teskari aloqa.** O'quvchilar ishlayotgan paytda o'qituvchi sinfni aylanib, har bir guruhga bitta savol beradi.

Javob berish vaqti. Teskari aloqa berilgach, o'quvchiga uni bajarish uchun darsda besh daqiqa ajratiladi. Bu vaqt ajratilmasa, izoh o'qilmaydi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Yozma ishlarga baho va izohni birga qo'ymang: o'quvchi bahoga qaraydi, izohni o'qimaydi. Avval izoh, tuzatishdan keyin baho.
2. Har bir ishga bitta tuzatuvchi savol yozing.
3. Keyingi dars boshida besh daqiqa tuzatishga ajrating.
4. Bir oyda bir marta o'z izohlaringizni jadvaldagi to'rt darajaga ajratib ko'ring; ko'pi topshiriq va jarayon darajasida bo'lishi kerak.

5.5. Chiqish varaqasi

Chiqish varaqasi dars oxirida har bir o'quvchi to'rt daqiqada javob beradigan bitta-ikkita savol; u o'qituvchiga ertangi darsni nimadan boshlashni ko'rsatadi.

Bu vosita 2.2-jadvaldagi o'n birinchi muammoni hal qiladi: og'zaki so'rovda uch-to'rt faol o'quvchi javob beradi va o'qituvchida butun sinf tushundi degan taassurot qoladi. Chiqish varaqasi har bir o'quvchidan dalil oladi.

Turi	Nimani ko'rsatadi	Misol (mavzu: Turkiston general-gubernatorligi)
Dars savoliga javob	Asosiy g'oya o'zlashtirilganmi	«1867-yildan keyin o'lkani boshqarishda nima o'zgardi? Ikki jumla yozing»
Dalil keltirish	O'quvchi fikrini asoslay oladimi	«Mahalliy aholi boshqaruvdan chetlatilgani haqidagi fikrni bugungi manbadan bitta dalil bilan tasdiqlang»
Bog'lash	Yangi bilim avvalgisiga ulanganmi	«Bugungi mavzu Toshkentning 1865-yilda olinishi bilan qanday bog'liq?»
Xatoni topish	Tipik noto'g'ri tasavvur bormi	«Xatoni toping va tuzating: Turkiston general-gubernatorligi tuzilgach, Buxoro amirligi va Xiva xonligi darhol tugatildi»
O'zini baholash	O'quvchi o'z bo'shlig'ini biladimi	«Bugungi darsda eng tushunarsiz qolgan narsa nima? Bitta savol yozing»

Tahlil qilish tartibi. O'ttizta varaqni ko'rib chiqish besh-yetti daqiqa oladi. Varaqlar uch to'plamga ajratiladi va har bir holat uchun qaror qabul qilinadi.

Holat	Qaror
Sinfning uchdan ikki qismidan ko'pi to'g'ri javob bergan	Rejadagi keyingi mavzuga o'tiladi; qolganlar uchun dars boshida qisqa takror

Holat	Qaror
Taxminan yarmi to'g'ri javob bergan	Keyingi dars boshida o'n daqiqa boshqa misolda qayta tushuntiriladi; tushunganlar chuqurlashtiruvchi topshiriq oladi
Ko'pchilik javob bera olmagan	Mavzu boshqa usulda qayta o'tiladi; sabab o'quvchida emas, dars tuzilishida izlanadi

Eng ko'p uchraydigan xatolar. «Ha» yoki «yo'q» bilan javob beriladigan savol; «dars yoqdimi?» kabi kayfiyat so'rovi; varaqlarni yig'ib, o'qimaslik; varaq uchun baho qo'yish.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Savolni darsdan oldin tayyorlang; u dars savoli bilan bevosita bog'liq bo'lsin.
2. Daftar varag'ining to'rtidan biri yetarli; ism yozilishi shart.
3. Varaqlarni o'sha kuni uch to'plamga ajrating va qarorni dars rejangizga yozing.
4. Keyingi darsni «kechagi varaqlarda ko'p uchragan javob»ni muhokama qilishdan boshlang. Namunalar 6-ildovada berilgan.

5.6. Amaliy topshiriq

Amaliy topshiriq o'quvchidan bilimni haqiqiy hayotga o'xshash vaziyatda qo'llab, aniq mahsulot yaratishni talab qiladi; u bir-ikki darsga sig'adi va loyiha ishining maktab sharoitiga mos shaklidir.

G. Wiggins va J. McTighe (2005) bunday topshiriqni olti unsur orqali tuzishni tavsiya etgan: maqsad, rol, auditoriya, vaziyat, mahsulot va baholash mezonlari. Referatdan asosiy farqi shundaki, mahsulotni ko'chirib bo'lmaydi: u aniq manbalar asosida, aniq auditoriya uchun yaratiladi.

To'liq namuna: «Maktab muzeyi uchun ko'rgazma yozuvi».

Unsur	Mazmuni
Maqsad	Uch xil manbadan Ikkinchi jahon urushi yillaridagi front orti hayoti haqida asosli xulosa chiqarish
Rol	Maktab muzeyi xodimi
Auditoriya	Muzeyga keladigan 5-sinf o'quvchilari

Unsur	Mazmuni
Vaziyat	Muzeyga uch eksponat topshirildi: frontdan yozilgan xat, zavod ishchilarining fotosurati va urush yillari gazetasidan maqola. Ko'rgazma ochilishiga yozuvlar tayyorlash kerak
Mahsulot	Har bir eksponatga 60–80 soʻzli yozuv hamda umumiy sarlavha va 100 soʻzli kirish matni
Mezonlar	Quyidagi rubrika

Har bir yozuv uch savolga javob beradi: bu nima va uni kim yaratgan; undan o'sha davr haqida nimani bilib olamiz; bu eksponat nimani ayta olmaydi. Uchinchi savol topshiriqni oddiy tavsifdan tarixiy tahlilga aylantiradi. Eksponat sifatida o'qituvchi darslik, mahalliy muzey yoki oila arxividan olingan haqiqiy materiallardan foydalanadi.

Dars	Bosqich	Vaqt
1	Vaziyat va rubrika bilan tanishish	5 daqiqa
1	Uch manbani 2-ilovadagi blanka bo'yicha tahlil qilish	20 daqiqa
1	Yozuvlarning qoralamasi	15 daqiqa
1	Chek-list bo'yicha o'zini tekshirish	5 daqiqa
2	Rubrika bo'yicha o'zaro baholash	10 daqiqa
2	Yakuniy variant va kirish matni	20 daqiqa
2	Ishlarni devorga osib, sinf bo'ylab o'qib chiqish	10 daqiqa
2	Refleksiya	5 daqiqa

Mezon	1	2	3	4
Manbadan foydalanish	Ekspnatni tasvirlaydi	Ekspnatdan fakt ajratadi	Faktdan asosli xulosa chiqaradi	Uch ekspnatni bir-biri bilan bog'laydi
Manba chegarasi	Tilga olinmagan	Umumiy aytilgan	Har bir ekspnat uchun aniq ko'rsatilgan	Chegara qaysi boshqa manba bilan to'ldirilishi aytilgan
Tarixiy aniqlik	Jiddiy xatolar bor	Ayrim noaniqliklar bor	Faktlar to'g'ri	Faktlar to'g'ri va davr kontekstiga joylangan
Auditoriyaga moslik	Matn tushunarsiz	Qisman tushunarli	5-sinf o'quvchisi tushunadi	Tushunarli va qiziqish uyg'otadi

Boshqa amaliy topshiriq g'oyalari.

Mahsulot	Mavzu	Tekshiriladigan ko'nikma
Tarixiy xaritaga izohnoma	Buyuk ipak yo'li tarmoqlari	Makonda mo'ljall olish, ahamiyatni asoslash
Ikki manbaga taqriz	Amir Temur ikki muarrix bayonida	Qiyoslash, ishonchlilikni baholash

Mahsulot	Mavzu	Tekshiriladigan ko‘nikma
Yodgorlik lavhasi matni	Jadid ma’rifatparvarlaridan biri	Tarixiy ahamiyatni dalil bilan asoslash
Darslik paragrafiga qo‘shimcha	Mahalla yoki maktab tarixidan bir sahifa	Og‘zaki tarix va hujjat bilan ishlash
Ekspert xulosasi	Sun’iy intellekt yozgan tarixiy matn	Faktlarni tekshirish, xatoni dalil bilan ko‘rsatish

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Chorakda bitta amaliy topshiriq rejalashtiring va uni summativ baholash sifatida hisobga oling.
2. Olti unurni bir varaqqa yozib, rubrika bilan birga tarqating.
3. Mahsulot hajmini qat’iy cheklang; qisqa matnda fikr aniqroq ko‘rinadi.
4. Ishning asosiy qismi sinfda bajarilsin; bu ko‘chirish va tayyor matndan foydalanishning oldini oladi.

VI bob. Differensial va inklyuziv yondashuv

6.1. Moslashtirishning to‘rt o‘qi

Differensial ta’limda maqsad barcha o‘quvchi uchun bir xil qoladi, unga olib boradigan yo‘l esa farqlanadi; kuchsiz o‘quvchiga osonroq maqsad qo‘yish differensiatsiya emas, talabni pasaytirishdir.

C. Tomlinson (2014) o‘qitishni o‘quvchining tayyorgarligi, qiziqishi va o‘rganish xususiyatiga qarab mazmun, jarayon va mahsulot bo‘yicha moslashtirishni tavsiya etgan. Tarix darsi uchun bu to‘rt amaliy o‘qqa keltiriladi.

O‘q	Tayanch daraja	Asosiy daraja	Chuqurlashtirilgan daraja
Topshiriq murakkabligi	Manbadan faktni topish va o‘z so‘zi bilan aytish	Faktdan xulosa chiqarish va asoslash	Ikki manbani qiyoslash, qarshi dalilni hisobga olish
Manba	Qisqa (60–80 so‘z), soddalashtirilgan, lug‘atli matn yoki tasvir	100–150 so‘zli asl matn parchasi	Ikki xil nuqtai nazardagi manba yoki statistik jadval
Qo‘llab-quvvatlash	Jumla qoliplari, yo‘naltiruvchi savollar, to‘ldiriladigan jadval	Savollar ro‘yxati	Faqat dars savoli va rubrika
Natija shakli	Uch jumlalik javob yoki to‘ldirilgan jadval	Da‘vo, dalil va asosdan iborat javob	Qarshi fikr va chegara ko‘rsatilgan to‘liq argument

To‘rt o‘qning hammasini bir darsda farqlash shart emas. Odatda bitta yoki ikkitasi yetarli: masalan, topshiriq bir xil, manba va tayanch esa uch xil.

Uch qoida.

- **Guruhlar doimiy emas.** O‘quvchi bir mavzuda tayanch, boshqasida chuqurlashtirilgan darajada ishlashi mumkin. Darajani chiqish varaqalari va oldingi ish natijasi belgilaydi, o‘quvchining «obro‘si» emas.
- **Yuqoriga yo‘l ochiq.** Tayanch darajani bajargan o‘quvchi keyingi darajaga o‘tadi; varaqda uch daraja ketma-ket joylashadi.
- **Hamma bir xil dars savoliga javob beradi.** Yakuniy muhokamada barcha darajadagi o‘quvchilar qatnashadi, chunki ular turli manbalardan bitta savolga dalil olib kelgan.

O‘rganish uslublari haqida ogohlantirish. O‘quvchilarni «ko‘rish orqali», «eshitish orqali» va «harakat orqali» o‘rganuvchilarga ajratib, har biriga mos usulda o‘qitish keng tarqalgan. H. Pashler va hammualliflari (2008) shu yondashuvni

tekshirgan tadqiqotlarni sharhlab, uni qo'llab-quvvatlaydigan ishonchli dalil topilmaganini qayd etgan. Differensiatsiya uslub bo'yicha emas, tayyorgarlik darajasi bo'yicha amalga oshiriladi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Oxirgi chiqish varaqalarini uch to'plamga ajrating; bu bugungi dars uchun boshlang'ich guruhlar.
2. Bitta dars savolini va bitta umumiy natijani belgilang.
3. Jadvaldan bir yoki ikki o'qni tanlang va faqat shular bo'yicha uch variant tayyorlang.
4. Variantlarni bitta varaqda uch ustun qilib bering; o'quvchi o'ziga mos ustundan boshlaydi va o'ngga qarab harakatlanadi.

6.2. Bir mavzu, uch daraja

Quyidagi namunada bitta dars savoli uch darajada ochilgan: mavzu va maqsad bir xil, manba, tayanch va natija shakli farq qiladi.

Mavzu: Turkistonda jadidchilik va yangi usul maktablari. Dars savoli: «Jadidlar islohotni nima uchun aynan maktabdan boshladi?» Umumiy natija: har bir o'quvchi savolga kamida bitta dalil bilan asoslangan javob beradi.

	Tayanch daraja	Asosiy daraja	Chuqurlashtirilgan daraja
Manba	Eski maktab va yangi usul maktabini taqqoslovchi tayyor jadval (o'qitish usuli, fanlar, o'quv muddati)	Jadid matbuotidan maktab islohoti haqidagi maqoladan 120 so'zli parcha, muallif va sana ko'rsatilgan holda	Ikki manba: jadid maqolasidan parcha va mustamlaka ma'muriyati vakilining yangi usul maktablari haqidagi fikri
Topshiriq	Jadvaldan uchta farqni toping. Qaysi farq eng muhim? Bir jumla bilan tushuntiring	Muallif maktabni nima uchun muhim deb hisoblaydi? Matndan dalil keltiring va asoslang	Ikki muallif yangi usul maktablarini nima uchun turlicha baholaydi? Bu farq dars savoliga javob berishga qanday yordam beradi?
Tayanch	Jumla qolipi: «Eng muhim farq ..., chunki ...»	To'rt yo'naltiruvchi savol: kim, qachon, kimga, nima uchun	Faqat rubrika
Natija shakli	Uch jumla	Da'vo, dalil, asos (5–6 jumla)	Qarshi fikrni hisobga olgan argument (8–10 jumla)
Vaqt	15 daqiqa	15 daqiqa	15 daqiqa

Manbalarni o'qituvchi darslik va ilmiy nashrlardan tanlaydi; bu yerda ularning turi va hajmi ko'rsatilgan.

Yakuniy muhokama (8 daqiqa). Har bir darajadan bir o'quvchi topganini aytadi. Tayanch daraja «nima farq qilgan» degan savolga, asosiy daraja «jadidlar buni qanday asoslagan» degan savolga, chuqurlashtirilgan daraja «hokimiyat bunga qanday qaragan» degan savolga javob olib keladi. Uch javob birga dars savolining to'liq javobini beradi. Shu tarzda tayanch darajadagi o'quvchi ham umumiy xulosaga zarur hissa qo'shadi.

Tayyorgarlikni yengillashtirish. Uch variant tayyorlash vaqt talab qiladi. Uni kamaytirishning uch yo'li bor: metodbirlashma a'zolari bitta mavzu bo'yicha materialni bo'lib tayyorlaydi; asl matnni soddalashtirish va lug'at tuzishda sun'iy intellektdan foydalaniladi, natija albatta tekshiriladi (7.2-paragraf); tayyorlangan to'plamlar keyingi yil uchun saqlanadi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Birinchi marta faqat ikki daraja bilan boshlang; asosiy va tayanch.
2. Har bir darajaning topshirig'i umumiy muhokamaga alohida hissa qo'shishini tekshiring; aks holda tayanch daraja «ikkinchi sort» ishga aylanadi.
3. Darajalarni «A, B, C» yoki rang bilan belgilang; «kuchli», «kuchsiz» so'zlarini ishlatmang.
4. Dars oxirida kim qaysi darajada ishlaganini qayd eting; bir oyda kamida bir marta tarkibni qayta ko'rib chiqing.

6.3. Inklyuziv moslashtirish

Inklyuziv yondashuvda alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan o'quvchi uchun dars maqsadi imkon qadar saqlanadi, to'siq esa olib tashlanadi: o'zgaradigan narsa bilimga yetib borish yo'li va natijani ko'rsatish shakli.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonun jismoniy, aqliy, sensor yoki ruhiy nuqsoni bo'lgan bolalarning umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv shaklda ta'lim olishini nazarda tutadi. Tarix o'qituvchisi maxsus pedagog emas; uning vazifasi

tashxis qo'yish emas, o'z darsidagi to'siqlarni ko'rish va kamaytirishdir. Individual ta'lim rejasi bo'lgan o'quvchi bilan ishlashda maxsus pedagog, psixolog va ota-ona bilan hamkorlik zarur.

Qiyinchilik	Tarix darsidagi to'siq	Manbani moslash	Natija shaklini moslash
Ko'rish	Mayda shriftli matn, xarita, rasm	Yirik shrift, yuqori kontrast, tasvirning og'zaki tavsifi, audio matn	Og'zaki javob yoki ovoqli yozuv
Eshitish	Og'zaki tushuntirish, muhokama, video	Tushuntirishning yozma matni, subtitrl video, tayanch so'zlar doskada	Yozma javob; guruhda yozma muloqot varag'i
O'qish va yozish qiyinligi	Uzun matn, yozma ish hajmi	Qisqa abzaslar, lug'at, matnni sherik o'qib beradi	Jadval, xarita, og'zaki javob; hajm qisqartiriladi, mezon saqlanadi
Diqqatni jamlash qiyinligi	Uzoq mustaqil ish, ko'p bosqichli ko'rsatma	Topshiriq kichik qadamlarga bo'linadi, har qadam alohida kartochkada	Har bir qadamdan keyin qisqa tekshiruv
Tayanch-harakat	Yozish tezligi, guruhlar o'rtasida harakat	Bosma blanka, belgilash orqali javob berish	Qisqa yozuv yoki og'zaki javob; guruh o'quvchi yoniga keladi
Ta'lim tili ona tili emas	Atamalar, murakkab jumlar	Ikki tilli lug'atcha, tasvirli tayanch	Qisqa jumlar; til xatosi emas, tarixiy mazmun baholanadi

Hamma uchun foydali moslashtirishlar. Ayrim o'zgartirishlar bir o'quvchi uchun kiritilsa-da, butun sinfga foyda keltiradi. Ularni har bir darsga odat sifatida kiritish mumkin:

- manba parchasi tepasida muallif, sana va tur aniq ajratib yozilgan;
- murakkab so'zlarga matn ostida izoh berilgan;
- ko'rsatma og'zaki aytiladi va bir vaqtda doskada yozib qo'yiladi;
- vaqt chizig'i va xarita doim ko'z oldida turadi;
- topshiriq qadamlari raqamlangan;
- javob berishning kamida ikki shakli taklif etiladi.

Baholashda adolat. Moslashtirish talabni pasaytirish emas. Agar dars maqsadi «manba muallifining maqsadini aniqlash» bo'lsa, o'quvchi buni yozma, og'zaki yoki jadval orqali ko'rsatishi mumkin; baholanadigan narsa aynan shu ko'nikma. Yozuv tezligi, husnixat yoki nutq ravonligi tarixiy ko'nikma emas va mezonga kirmaydi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Dars rejasini ko‘rib chiqib, o‘zingizga savol bering: bu darsda o‘quvchi bilimga qaysi yo‘l bilan yetadi (o‘qish, tinglash, ko‘rish) va natijani qaysi yo‘l bilan ko‘rsatadi?
2. Sinfingizdagi aniq o‘quvchi uchun shu yo‘llardan qaysi biri to‘siq ekanini aniqlang.
3. Jadvaldan mos moslashtirishni tanlang; bir vaqtda bitta-ikkitasi yetarli.
4. Moslashtirish o‘quvchini sinfdan ajratib qo‘ymasin: u o‘sha savol ustida, o‘sha guruhda ishlaydi.
5. Nima ish berganini qayd eting va maxsus pedagog hamda ota-ona bilan baham ko‘ring.

VII bob. Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt

7.1. Olti bo'g'inli model

Raqamli vosita darsga muammo aniqlangandan keyin kiradi, undan oldin emas: «bu dasturdan qanday foydalansam ekan?» degan savol noto'g'ri, «bu muammoni qaysi vosita eng yaxshi hal qiladi?» degan savol to'g'ri.

Har bir raqamli vosita olti bo'g'in bo'yicha tekshiriladi: muammo, texnologiya, topshiriq, o'quvchi faoliyati, natija, tekshirish.

Muammo	Texnologiya	Topshiriq	O'quvchi faoliyati	Natija	Tekshirish
O'quvchi savdo yo'llarining masofasi va to'siqlarini tasavvur qila olmaydi	Raqamli xarita	Samarqanddan Xitoy chegarasigacha bo'lgan yo'lni belgilab, uchta tabiiy to'siqni toping	Yo'lni chizadi, masofani o'lchaydi, relyefni ko'radi	Izohli marshrut	Darslik xaritasi bilan solishtirish
Maktabda moddiy manbalar yo'q	Virtual muzey	Bitta eksponatni tanlab, uch savolga javob bering	Eksponatni kattalashtirib ko'radi, tavsifini o'qiydi	To'ldirilgan manba blankasi	Muzey tavsifi va darslik bilan solishtirish
O'quvchi AI javobini tekshirmasdan ko'chiradi	Sun'iy intellekt	AI matnidagi besh da'voni darslik bilan tekshiring	Da'volarni ajratadi, manba bilan solishtiradi	Tekshiruv jadvali	O'qituvchining javob kaliti
O'qituvchi uch darajali matn tayyorlashga ulgurmaydi	Sun'iy intellekt (o'qituvchi uchun)	Matnni ikki darajada soddalashtirish	O'quvchi o'ziga mos matn bilan ishlaydi	Differensial manba to'plami	O'qituvchi har bir faktni asl matn bilan solishtiradi
Xotiradan qayta tiklash natijalarini jamlash qiyin	Onlayn test platformasi	Besh savollik qisqa test	Yakka tartibda javob beradi	Savollar bo'yicha sinf natijasi	Xato ko'p bo'lgan savolni og'zaki muhokama qilish

Almashtirish sinovi. Vosita tanlangach, bitta savol beriladi: «Shu vositani olib tashlasam, o'quvchi bajaradigan aqliy ish o'zgaradimi?» O'zgarmasa, vosita bezak. Masalan, darslikdagi matnni slaydga ko'chirish o'quvchi ishini o'zgartirmaydi; raqamli xaritada masofani o'lchash esa qog'oz xaritada qiyin bo'lgan ishni bajarishga imkon beradi.

Minimal variant qoidasi. Har bir raqamli topshiriqning qog'ozdagi muqobili tayyor turadi. Internet uzilsa yoki qurilma yetmasa, dars to'xtamaydi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Dars rejasidagi har bir raqamli vosita uchun olti bo'g'inni bir qatorga yozing. Biror bo'g'in bo'sh qolsa, vositani olib tashlang.
2. Almashtirish sinovini o'tkazing.
3. Qog'ozdagi muqobilni oldindan chop eting.

7.2. Sun'iy intellekt o'qituvchi yordamchisi sifatida

Sun'iy intellekt o'qituvchining tayyorgarlik vaqtini qisqartiradi, lekin tarixiy faktlar uchun ishonchli manba emas: u qoralama beradi, tekshirish va qaror o'qituvchida qoladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori bilan tasdiqlangan strategiya aholining sun'iy intellektdan foydalanish bilim va ko'nikmalarini oshirishni vazifa qilib qo'ygan. YUNESKO (2023) ta'limda generativ sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha qo'llanmasida inson nazorati va natijani tekshirishni asosiy shart sifatida ko'rsatgan hamda sinfda mustaqil foydalanish uchun 13 yoshdan past bo'lmagan yosh chegarasini tavsiya etgan.

Generativ sun'iy intellekt matnni ehtimollik asosida tuzadi. Shu sababli u mavjud bo'lmagan iqtibos, kitob yoki sanani ishonchli ohangda yozib berishi mumkin. O'zbekiston va Markaziy Osiyo tarixi bo'yicha bunday xatolar ko'proq uchraydi, chunki bu mavzulardagi ochiq manbalar kamroq.

Ishonib topshirsa bo'ladi (tekshirish sharti bilan)	Topshirib bo'lmaydi
Mavjud matnni soddalashtirish, qisqartirish	Birlamchi manbadan iqtibos «topib berish»
Berilgan matn asosida savollar tuzish	Adabiyotlar ro'yxati tuzish
Topshiriqning uch darajali variantini tayyorlash	Aniq sana, raqam va statistikani so'rash
Rubrika qoralamasini yozish	O'quvchi ishiga yakuniy baho qo'yish
Dars tuzilishi bo'yicha g'oyalar berish	Bahsli tarixiy masalada «to'g'ri javob»ni aniqlash

Uch amaliy qo'llanish va so'rov namunalari.

Dars loyihalash. So'rov: «Men 9-sinfda tarix o'qituvchisiman. Dars savoli: 'Jadidlar islohotni nima uchun maktabdan boshladi?' 45 daqiqalik dars uchun vaqt taqsimotini taklif qil: xotiradan qayta tiklash, manba bilan ishlash, argumentli yozma

javob va chiqish varaqasi bo'lsin. Tarixiy faktlarni o'zing qo'shma, faqat tuzilishni ber.» Tekshiriladi: vaqt yig'indisi 45 daqiqami; o'quvchining mustaqil ishi kamida 15 daqiqami.

Savollar yaratish. So'rov: «Quyidagi darslik matni asosida olti savol tuz: ikkitasi eslab qolish, ikkitasi tahlil, ikkitasi baholash darajasida. Faqat matndagi ma'lumotdan foydalan. [matn]» Tekshiriladi: har bir savolning javobi matnda bormi; «tahlil» deb berilgan savol haqiqatan tahlilni talab qiladimi (1.5-paragraf).

Differensial topshiriqlar. So'rov: «Quyidagi matnni ikki variantda qayta yoz: birinchisi 80 so'z, sodda jumlar, qiyin so'zlarga izoh bilan; ikkinchisi 150 so'z, asl uslubga yaqin. Faktlarni o'zgartirma va yangi fakt qo'shma. [matn]» Tekshiriladi: soddalashtirilgan variantda fakt tushib qolmaganmi yoki buzilmaganmi; har bir sana va ism asl matn bilan solishtiriladi.

Ma'lumot xavfsizligi. O'quvchining ismi, bahosi, sog'lig'i yoki oilasi haqidagi ma'lumot sun'iy intellekt xizmatiga kiritilmaydi. O'quvchi ishlari tahlil uchun berilsa, ism olib tashlanadi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. So'rovga har doim «faqat berilgan matndan foydalan, yangi fakt qo'shma» shartini yozing.
2. Natijadagi har bir sana, ism va raqamni darslik yoki ilmiy nashr bilan solishtiring.
3. AI bergan iqtibos va adabiyotni manbaning o'zidan topmaguningizcha ishlatmang.
4. Tejalgan vaqtni tekshirishga va o'quvchi ishlariga teskari aloqa berishga sarflang.

7.3. Sun'iy intellekt javobini faktlar bo'yicha tekshirish

Sun'iy intellekt matnini tekshirish tarix darsidagi eng dolzarb raqamli ko'nikma: u manbani tanqidiy o'qishning to'rt amalini yangi turdagi matnga qo'llashdir.

S. Wineburg va S. McGrew (2019) tarixchilar, talabalar va professional fakt tekshiruvchilar onlayn axborotni qanday baholashini taqqoslagan. Fakt tekshiruvchilar sahifaning o'zini uzoq o'qimasdan, tezda boshqa manbalarni ochib, da'voni ular bilan solishtirgan va aniqroq natijaga erishgan. Bu usul yonlama o'qish deb ataladi va AI matniga ham to'liq qo'llanadi.

AI matnlarida uchraydigan tarixiy xatolar.

Xato turi	Ko'rinishi	Qanday aniqlanadi
Uydirma manba va iqtibos	Mavjud bo'lmagan kitob, sahifa yoki «tarixchi aytganidek...»	Manbaning o'zi kutubxona katalogi yoki nashrdan izlanadi
Sana va ism xatosi	Bir-ikki yilga farq, o'xshash ismlarni almashtirish	Darslik va ensiklopediya bilan solishtiriladi
Anaxronizm	Davrga xos bo'lmagan tushuncha, buyum yoki chegara	Kontekstga joylash savoli: «O'sha davrda bu bormidi?»
Bir tomonlama talqin	Bahsli masala hal qilingandek beriladi	«Bunga qo'shilmaydigan nuqtai nazar bormi?» deb so'raladi
Asossiz umumlashtirish	«Hamma», «har doim», «hech qachon»	Bitta qarshi misol izlanadi
Ishonchli ohang	Noaniq ma'lumot shubhasiz haqiqatdek yoziladi	Har bir da'vo yoniga «qayerdan bilamiz?» yoziladi

To'rt qadamli tekshiruv.

1. **Ajratish.** Matn alohida tekshiriladigan da'volarga bo'linadi; har bir da'vo bitta jumla.
2. **Manbani so'rash.** Har bir da'vo uchun «buni qayerdan tekshirsa bo'ladi?» degan savol qo'yiladi.
3. **Solishtirish.** Da'vo kamida bitta mustaqil manba (darslik, ensiklopediya, ilmiy nashr) bilan solishtiriladi.
4. **Hukm.** Har bir da'voga uch belgidan biri qo'yiladi: tasdiqlandi; rad etildi (to'g'risi yoziladi); tekshirib bo'lmadi.

Uchinchi belgi muhim: «tekshirib bo'lmadi» degan halol javob noto'g'ri «tasdiqlandi»dan qimmatliroq.

Tayyor topshiriq: «Muharrir» (15–20 daqiqa). O'qituvchi quyidagi matnni tarqatadi. Matn o'quv maqsadida ataylab xato bilan tuzilgan; unda beshta da'vo bor, ikkitasi noto'g'ri.

«Mirzo Ulug‘bek 1394-yilda Samarqandda tug‘ilgan. U Samarqandning Registon maydonida madrasa qurdirgan. Uning rasadxonasi 1449-yilda bunyod etilgan. Ulug‘bek boshchiligida tuzilgan yulduzlar jadvalida mingdan ortiq yulduzning o‘rni ko‘rsatilgan. U 1449-yilda o‘ldirilgan.»

Topshiriq: «Siz ensiklopediya muharririsiz. Bu matnni sun‘iy intellekt yozgan. Besh da‘voni ajrating, har birini darslik bilan tekshiring va jadvalni to‘ldiring: da‘vo; qayerdan tekshirdim; hukm; to‘g‘ri varianti.»

Javob kaliti: birinchi da‘vo noto‘g‘ri (Ulug‘bek 1394-yilda Sultoniya shahrida tug‘ilgan); uchinchi da‘vo noto‘g‘ri (rasadxona 1428–1429-yillarda qurilgan, 1449-yil Ulug‘bek vafot etgan yil); qolgan uch da‘vo to‘g‘ri. Xatolar ataylab ishonarli tanlangan: Ulug‘bek nomi Samarqand bilan bog‘lanadi, 1449-yil esa uning hayotidagi haqiqiy sana. O‘quvchi «ishonarli ko‘rinadi» degan tuyg‘u dalil emasligini tajribada ko‘radi.

Baholash. Har bir da‘vo uchun 2 ball: to‘g‘ri hukm 1 ball, tekshiruv manbasini ko‘rsatish 1 ball. Jami 10 ball.

Ikkinchi topshiriq: sun‘iy intellekt qarshi tomon sifatida (10–11-sinf, 20 daqiqa). O‘quvchi avval dars savoliga o‘z argumentini yozadi (4.4-paragraf). So‘ng sun‘iy intellektidan shu argumentga qarshi eng kuchli uch e‘tirozni so‘raydi. Keyin har bir e‘tirozni baholaydi: u dalilga tayanganmi, tekshirib bo‘ladimi, argumentimni o‘zgartiradimi. Yakunda o‘quvchi argumentini qayta yozadi va qaysi e‘tirozni qabul qilganini, qaysi birini rad etganini asoslaydi. Bu topshiriqda sun‘iy intellekt javob bermaydi, o‘quvchi fikrini sinovdan o‘tkazadi; yakuniy matn va qaror o‘quvchiniki. Minimal variantda qarshi tomon vazifasini juftlikdagi sherik bajaradi.

Eng ko‘p uchraydigan xatolar. Tekshiruvni boshqa sun‘iy intellektidan so‘rash; faqat bitta manba bilan cheklanish; «tekshirib bo‘lmadi» belgisini ishlatishdan qo‘rqish; topshiriqni «AI yomon» degan xulosa bilan tugatish. To‘g‘ri xulosa: har qanday matn, kim yozganidan qat’i nazar, tekshiriladi.

Amaliyotda qanday qo‘llayman?

1. Xatoli matnni o‘zingiz tuzing yoki AI javobini olib, xatolarini oldindan aniqlang; javob kaliti tayyor bo‘lsin.

2. Birinchi marta matnni qog'ozda bering; qurilma shart emas.
3. Tekshiruv uchun ruxsat etilgan manbalarni ayting: darslik, ensiklopediya, sinf kutubxonasi.
4. Chorakda kamida ikki marta takrorlang; ko'nikma bir martalik mashqdan shakllanmaydi. Tekshiruv ro'yxati 8-ilovada berilgan.

7.4. Raqamli xaritalar va virtual muzeylar

Raqamli xarita va virtual muzey o'quvchiga sinfda yo'q narsani ko'rsatadi, lekin erkin «sayr» o'rganishga olib kelmaydi: har bir tashrif bitta savol va bitta yozma mahsulot bilan cheklanadi.

Raqamli xarita. Qog'oz xaritadan ustunligi uch amalda ko'rinadi: masofani o'lchash, relyefni ko'rish va turli davr xaritalarini ustma-ust qo'yish.

Topshiriq turi	Misol	Rivojlanadigan ko'nikma
Marshrut va to'siq	Buyuk ipak yo'lining Samarqanddan sharqqa ketgan tarmog'ini belgilang; karvon qaysi tog' va cho'llardan o'tgan? Bu savdo tovarlari tanloviga qanday ta'sir qilgan?	Makon va tarixiy jarayonni bog'lash
Joylashuv va sabab	Qo'qon, Buxoro va Xiva poytaxtlarini suv manbalari bilan birga ko'rib chiqing. Uch davlat chegaralarini tabiat qanday belgilagan?	Geografik omilni sabab sifatida baholash
Davrlarni solishtirish	1960-yillar va bugungi kun xaritasida Orol dengizi qirg'oq chizig'ini solishtiring	O'zgarishni dalil bilan ko'rsatish

Minimal variant: darslik xaritasi, kalka qog'oz va chizg'ich. Masshtab bo'yicha masofani hisoblash qo'shimcha matematik ko'nikma beradi.

Virtual muzey. Yirik muzeylarning ko'pi o'z saytida eksponatlarning yuqori sifatli tasvirlarini va virtual sayohatlarni joylashtiradi; madaniy meros bo'yicha xalqaro onlayn to'plamlar ham mavjud. O'qituvchi darsdan oldin aniq sahifani tanlaydi va havola ishlashini tekshiradi.

«Bitta eksponat, uch savol» qoidasi (15 daqiqa):

1. Bu buyum nima, qachon va qayerda yaratilgan? Muzey tavsifida qaysi ma'lumot berilgan, qaysi biri yo'q?

2. Buyum uni yaratgan jamiyat haqida nima deydi: texnika, savdo aloqalari, e'tiqod, did?
3. Bu buyum qanday qilib shu muzeyga kelib qolgan? Bu savol nima uchun muhim?

Uchinchi savol O'zbekiston tarixi uchun alohida ahamiyatga ega: mintaqaga oid ko'plab qo'lyozma va buyumlar xorijiy to'plamlarda saqlanadi va ularning u yerga borib qolish yo'li mustamlaka davri tarixining bir qismidir.

Minimal variant: eksponatning chop etilgan tasviri va muzey tavsifi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Darsdan oldin aniq sahifa yoki xarita qatlamini tanlang va havolani tekshiring.
2. O'quvchiga faqat shu sahifani bering; «qiziq narsa toping» degan topshiriq bermang.
3. Natija har doim yozma: to'ldirilgan blanka yoki izohli xarita.
4. Bitta qurilma bo'lsa, tasvirni ekranga chiqarib, butun sinf bilan ishlang.

7.5. Multimedia va raqamli hikoyalash

Raqamli hikoyalashda o'quvchi manbalar asosida ikki-uch daqiqalik ovozli taqdimot yaratadi; uning qiymati texnik bezakda emas, o'quvchi dalillarni tanlab, izchil bayonga aylantirishida.

Multimediadan foydalanish qoidasi. Video yoki animatsiya o'qituvchi tushuntirishining o'rnini bosmaydi. Besh daqiqadan uzun lavha ko'rsatilmaydi; ko'rishdan oldin o'quvchiga kuzatish savoli beriladi; hujjatli film ham manba sifatida tekshiriladi: uni kim, qachon, nima maqsadda yaratgan.

Raqamli hikoya tuzilishi.

Qism	Mazmuni	Hajmi
Savol	Hikoya javob beradigan tarixiy savol	1 slayd
Kontekst	Qachon, qayerda, kimlar	1 slayd
Dalillar	Uch manba: har biri tasviri, manbasi va undan chiqarilgan xulosa bilan	3 slayd
Javob	Savolga dalilli javob va uning chegarasi	1 slayd

Qism	Mazmuni	Hajmi
Manbalar	Foydalanilgan manbalar ro'yxati	1 slayd

Mavzu namunasi: «Bizning mahalla yoki maktab ellik yil oldin qanday edi?» O'quvchi oila arxividagi fotosurat, keksa avlod vakili bilan suhbat va mahalliy hujjat yoki gazetadan foydalanadi. Bunday mavzuda tayyor matnni ko'chirib bo'lmaydi va o'quvchi birlamchi manbani o'zi yig'adi.

Baholashda to'rt mezon qo'llanadi: savol aniq; har bir dalil manbasi ko'rsatilgan; xulosa dalildan kelib chiqadi; bayon izchil. Dizayn, musiqa va effektlar baholanmaydi.

Minimal variant: qog'ozdagi yetti kadrli hikoya taxtasi va uni sinf oldida og'zaki bayon qilish.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. Hikoyani 5.6-paragrafdagi amaliy topshiriq sifatida, yiliga bir marta rejalashtiring.
2. Avval qog'ozdagi hikoya taxtasini tasdiqlang, keyin texnik ishga ruxsat bering.
3. Yetti slayd va uch daqiqa chegarasini qat'iy saqlang.

7.6. Cheklovlar va akademik halollik

Sun'iy intellekt o'quvchining mustaqil fikrlashini almashtirmasligi kerak; buni ta'qiq emas, topshiriqning tuzilishi va aniq qoidalar ta'minlaydi.

O'quvchi uchun qoidalar.

Ruxsat etiladi	Ruxsat etilmaydi
Tushunarsiz atamaning izohini so'rash, so'ng darslik bilan tekshirish	AI yozgan matnni o'z ishi sifatida topshirish
O'z argumentiga qarshi e'tirozlarni so'rash	AI bergan sana, raqam va iqtibosni tekshirmasdan ishlatish
O'zi yozgan matndagi imlo xatolarini tekshirtirish	Manba tahlilini AIga topshirish
O'qituvchi bergan AI matnini tekshirish	Mavjud bo'lmagan manbaga havola qilish

Foydalanish bayonoti. Uy ishida sun'iy intellektdan foydalangan o'quvchi ish oxiriga bir jumla yozadi: «Men sun'iy intellektdan ... uchun foydalandim va natijani ... bilan tekshirdim.» Bu yashirish o'rniga ochiqlikni odatga aylantiradi.

Ko'chirishga chidamli topshiriq belgilari. Topshiriq sinfda berilgan aniq manbaga tayanadi; jarayon mahsulot bilan birga topshiriladi (blanka, qoralama, tuzatishlar); javob o'quvchining o'z sinfi, mahallasi yoki dars muhokamasi bilan bog'lanadi; asosiy qism sinfda bajariladi; og'zaki himoya bor.

O'qituvchi uchun cheklovlar.

- O'quvchi ishini AI yozganini aniqlaydigan dasturlar ishonchli emas; ularning natijasi asosida o'quvchini ayblab bo'lmaydi. Shubha bo'lsa, og'zaki savol-javob o'tkaziladi.
- Barcha o'quvchida qurilma va internet yo'q. Baholanadigan topshiriq qurilmasi yo'q o'quvchi ham bajara oladigan shaklda beriladi.
- Ekran oldidagi vaqt dars vaqtining kichik qismini egallaydi; asosiy ish qog'oz, manba va muloqot bilan bajariladi.
- O'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlari tashqi xizmatlarga kiritilmaydi.

Amaliyotda qanday qo'llayman?

1. O'quv yili boshida qoidalar jadvalini o'quvchilar bilan muhokama qiling va sinfga osib qo'ying.
2. Uy vazifalarini ko'rib chiqing: AI bir daqiqada bajaradigan topshiriqlarni («... haqida referat yozing») ko'chirishga chidamli shaklga o'tkazing.
3. Foydalanish bayonotini talab qiling va halol bayonot uchun bahoni pasaytirmang.
4. Har chorakda bir marta 7.3-paragrafdagi tekshiruv topshirig'ini o'tkazing.

VIII bob. Tarix darslarini loyihalashtirishning amaliy modellari

Bu bobda o'n dars modeli berilgan. Har biri 45 daqiqaga mo'ljallangan, bitta dars savoliga qurilgan va har bir o'quvchidan yozma dalil olish bilan tugaydi. Sinf ko'rsatkichi taxminiy: o'qituvchi uni amaldagi o'quv dasturiga qarab aniqlaydi. Manba parchalarini o'qituvchi darslik, xrestomatiya yoki ilmiy nashrdan tanlaydi; modellardagi sana va faktlarni darsdan oldin darslik bilan solishtirish tavsiya etiladi.

№	Davr	Dars savoli	Asosiy texnologiya
1	Qadimgi dunyo	Buyuk ipak yo'li faqat savdo yo'li bo'lganmi?	Tuzilmali tadqiqotchilik
2	O'rta asrlar	IX–XII asrlarda ilm-fan nima uchun yuksaldi?	Tushunchalar xaritasi
3	Temuriylar davri	«Temur tuzuklari»dan nimani ishonch bilan bilamiz?	Manbani tanqidiy o'qish
4	Xonliklar davri	Uch xonlik nima uchun birlashmadi?	Muammoli ta'lim
5	Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi	1865-yil Toshkent voqealari haqida manbalar nega turlicha yozadi?	Qarama-qarshi manbalarni qiyoslash
6	Jadidchilik	Jadidlar jamiyatni maorif orqali o'zgartira olarmidi?	Tuzilmali akademik bahs
7	Sovet davri	Orol fojeasiga olib kelgan qarorlar oqibatini oldindan ko'rish mumkinmidi?	Keys asosida o'qitish
8	Jahon urushlari	Front orti haqida raqamlar nimani aytadi, xotiralar nimani?	Xotiradan qayta tiklash va manba tahlili
9	Mustaqillik davri	Mustaqillikka olib kelgan omillardan qaysi biri hal qiluvchi bo'ldi?	Argumentli yozma javob
10	Xalqaro munosabatlar	1962-yil oktabrida qanday qaror qabul qilgan bo'ladingiz?	Ssenariy

1-model. Buyuk ipak yo'li faqat savdo yo'li bo'lganmi?

Band	Mazmuni
Mavzu	Buyuk ipak yo'li va uning Markaziy Osiyo tarixidagi o'rni
Sinf	6-sinf (taxminan)
Maqsad	O'quvchi yo'lining ahamiyatini to'rt manbaga tayanib baholaydi
Kutilayotgan natija	Dars savoliga da'vo va kamida bitta dalildan iborat yozma javob
Oldingi bilim	Qadimgi So'g'diyona, Baqtriya, Xitoy; karvon savdosi tushunchasi

Band	Mazmuni
Muammo	Yo‘l «ipak» nomi bilan atalgan, lekin u orqali faqat mato tashilganmi? Atamaning o‘zi 1877-yilda nemis olimi F. Rixtgofen tomonidan kiritilgan
Metod	Tuzilmali tadqiqotchilik: savol va manbalarni o‘qituvchi beradi, xulosani o‘quvchi chiqaradi
Manbalar	A — yo‘l tarmoqlari xaritasi; B — tovarlar ro‘yxati (darslikdan); C — yo‘l bo‘ylab tarqalgan dinlar va bilimlar haqidagi darslik matni; D — so‘g‘d savdogarlarining IV asr boshiga oid, Dunxuan yaqinidan topilgan xatlari haqida ma’lumot
Topshiriq	Har bir manbadan «yo‘l orqali nima harakatlangan?» savoliga javob toping va jadvalga yozing: tovar, odam, g‘oya, bilim

Bosqich	Vaqt	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	Oldingi mavzulardan besh savol beradi	Yakka tartibda yozma javob beradi, o‘zi tekshiradi
Savol va gipoteza	5	Dars savolini yozadi, atama tarixini aytadi	«Ha» yoki «yo‘q» taxminini va sababini bir jumlada yozadi
Manbalar bilan ishlash	18	To‘rt manbani tarqatadi, guruhlarini aylanadi	Guruhda har bir manbani aniqlaydi, jadvalni to‘ldiradi
Umumlashtirish	7	Doskada umumiy jadval tuzadi	Guruhlar topganini aytadi, jadvalini to‘ldiradi
Yozma javob	7	Jumla qolipini beradi	Da’vo va bir dalildan iborat javob yozadi
Refleksiya	3	«Taxminingiz o‘zgardimi?» deb so‘raydi	Boshlang‘ich taxminini javobi bilan solishtiradi

Baholash. Yozma javob uch mezon bo‘yicha, har biri 0–2 ball: savolga aniq javob berilgan; dalil manba nomi bilan keltirilgan; dalil javobga mos. Baho qo‘yilmaydi, natija kuzatuv daftariga yoziladi.

Differensiatsiya. Tayanch daraja A va B manbalar bilan, tayyor jadval asosida ishlaydi. Chuqurlashtirilgan daraja D manba bo‘yicha qo‘shimcha savol oladi: savdogarlarning shaxsiy xatlari rasmiy solnomadan nimasi bilan qimmatliroq?

Raqamli variant. Raqamli xaritada Samarqanddan sharqqa yo‘l chiziladi, masofa o‘lchanadi, tabiiy to‘siqlar belgilanadi (7.4-paragraf).

Refleksiya savoli. Bugun qaysi manba fikringizni eng ko‘p o‘zgartirdi va nima uchun?

2-model. IX–XII asrlarda ilm-fan nima uchun yuksaldi?

Band	Mazmuni
Mavzu	IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda ilm-fan ravnaqi
Sinf	7-sinf (taxminan)
Maqsad	O‘quvchi ilm-fan yuksalishining omillarini aniqlaydi va ular o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rsatadi
Kutilayotgan natija	Bog‘lovchi so‘zli tushunchalar xaritasi va bitta bog‘lanishning yozma asosi
Oldingi bilim	Arab xalifaligi, Somoniylar davlati, al-Xorazmiy, al-Farg‘oniy, Ibn Sino, Beruniy haqida umumiy ma‘lumot
Muammo	Bir necha asr ichida bitta mintaqadan jahon miqyosidagi ko‘plab olimlar yetishib chiqdi. Bu tasodifmi yoki sharoit natijasimi?
Metod	Tushunchalar xaritasi (2.4-paragraf)
Manba	Darslik matni va o‘qituvchi tayyorlagan o‘nta tushuncha ro‘yxati
Topshiriq	Tushunchalarni bog‘lang, har bir chiziqqa bog‘lovchi so‘z yozing, eng muhim bog‘lanishni asoslang

Tushunchalar ro‘yxati: siyosiy barqarorlik; savdo yo‘llari va shaharlar; hukmdorlar homiyligi; arab tili ilm tili sifatida; qog‘oz ishlab chiqarish; kutubxonalar va madrasalar; yunon, hind va fors merosining tarjimalari; Bag‘doddagi «Bayt ul-hikma»; Xorazmdagi Ma‘mun saroyi olimlari davrasi; olimlarning kashfiyotlari.

Bosqich	Vaqt	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	Olimlar va davlatlar bo‘yicha besh savol beradi	Yozma javob beradi
Tayanch tushuntirish	6	Muammoni qo‘yadi, doskada uch tushunchali kichik xarita namunasini quradi	Namunani kuzatadi, bog‘lovchi so‘zlarni yozib oladi
Yakka xarita	10	Sinfni aylanadi, so‘zsiz chiziqlarni ko‘rsatadi	O‘n tushunchani joylashtiradi va bog‘laydi
Juftlikda solishtirish	4	Farqlarni muhokama qilishga yo‘naltiradi	Xaritalarni solishtiradi, bitta bog‘lanish qo‘shadi
Tanlov va asos	5	Jumla qolipini beradi	Uchta eng muhim bog‘lanishni belgilaydi, bittasini ikki jumlada asoslaydi
Namunalar tahlili	3	Ikki xaritanı doskada ko‘rsatadi, xatoni tuzatadi	O‘z xaritasini tekshiradi
Yozma javob	7	Dars savoliga qaytaradi	«Eng muhim omil ..., chunki ...» javobini yozadi
Chiqish varaqasi	5	Savol: «Bu omillardan qaysi biri bugun ham ilm-fan uchun zarur?»	Bir-ikki jumla yozadi

Baholash. Xarita 2.4-paragrafdagi to‘rt mezon bo‘yicha (0–8 ball) baholanadi. Kuchli xaritada kamida bitta zanjir ko‘rinadi: masalan, savdo yo‘llari shaharlarni boyitdi, boy shaharlar va hukmdorlar olimlarga homiylik qildi, homiylik kutubxona va tarjimalarga imkon berdi.

Differensiatsiya. Tayanch daraja olti tushuncha va tayyor bog‘lovchi so‘zlar bilan ishlaydi. Chuqurlashtirilgan daraja qo‘shimcha savol oladi: bu omillardan qaysi biri yo‘qolganda ilm-fan pasaygan bo‘lardi?

Jahon tarixi bilan bog‘lanish. Al-Xorazmiy va al-Farg‘oniy Bag‘dodda ishlagan, ularning asarlari keyinchalik lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa ilm-faniga ta’sir ko‘rsatgan. O‘quvchi xaritaga «bilimning g‘arbga ko‘chishi» tushunchasini qo‘shishi mumkin.

Refleksiya savoli. Sherigimning xaritasidagi qaysi bog‘lanish menikida yo‘q edi?

3-model. «Temur tuzuklari»dan nimani ishonch bilan bilamiz?

Band	Mazmuni
Mavzu	Amir Temur davlatining boshqaruvi
Sinf	7–8-sinf (taxminan)
Maqsad	O‘quvchi manbaning kelib chiqishi uning dalil sifatidagi kuchiga qanday ta’sir qilishini tushuntiradi
Kutilayotgan natija	To‘ldirilgan manba tahlili blankasi va ikki savol bo‘yicha ishonchlilik bahosi
Oldingi bilim	Amir Temurning hokimiyatga kelishi, davlat hududi, Samarqand
Muammo	«Temur tuzuklari» Temur nomidan yozilgan. Ammo asarning bizga ma’lum forsha matni XVII asrda Hindistonda, Boburiylar saroyida paydo bo‘lgan; uning muallifligi va yaratilgan vaqti haqida tadqiqotchilar turli fikr bildiradi. Bu holat asarga ishonchimizni qanday o‘zgartiradi?
Metod	Manbani tanqidiy o‘qish: aniqlash, kontekstga joylash, qiyoslash (3.2-paragraf)
Manbalar	A — «Temur tuzuklari»dan davlat boshqaruvi yoki qo‘shin tuzilishi haqidagi 100–120 so‘zli parcha (o‘zbekcha nashrdan); B — Temur zamondoshi bo‘lgan muallif (masalan, elchi Klavixov) bayoni asosidagi darslik ma’lumoti
Topshiriq	Avval manba haqidagi ma’lumotni o‘qing va taxmin qiling, so‘ng matnni tahlil qiling va ikkinchi manba bilan solishtiring

Bosqich	Vaqt	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	Temur davri bo'yicha besh savol beradi	Yozma javob beradi
Manbani aniqlash	5	Asar tarixi haqidagi ma'lumot kartochkasini beradi, matnni hali bermaydi	Blankaning birinchi qismini to'ldiradi: kim, qachon, kim uchun; «nimaga ehtiyot bo'lishim kerak?»
Sinchiklab o'qish	12	Parchani tarqatadi, uch ustunli usulni eslatadi	«Ko'ryapman, xulosa qilyapman, bilmoqchiman» jadvalini to'ldiradi
Qiyoslash	8	B manbadagi ma'lumotni beradi	Ikki manbada mos kelgan va farq qilgan joylarni belgilaydi
Ishonchlilikni baholash	8	Ikki savolni doskaga yozadi, muhokamani boshqaradi	Har bir savol uchun shkaladan baho tanlaydi va ikki mezon bilan asoslaydi
Chiqish varaqasi	7	Savol beradi	Yozma javob beradi

Ishonchlilikni baholash bosqichidagi ikki savol: «Bu asar Temur davlati amalda qanday boshqarilgani haqida qanchalik ishonchli?» va «Bu asar keyingi avlodlar ideal hukmdorni qanday tasavvur qilgani haqida qanchalik ishonchli?» Birinchi savol uchun ehtiyotkorlik talab etiladi va boshqa manba bilan tasdiq kerak; ikkinchi savol uchun asar kuchli dalil.

Chiqish varaqasi savoli. «Agar ‘Temur tuzuklari’ Temur vafotidan ikki asrdan ko‘proq vaqt o‘tib yozib olingan bo‘lsa, u foydasiz manbami? Javobingizni bir dalil bilan asoslang.» Kutilayotgan javob: foydasiz emas; u Temur haqidagi xotira va davlatchilik g‘oyalari uchun qimmatli, amaldagi boshqaruv uchun esa zamondosh manbalar bilan tekshirilishi kerak.

Baholash. 5.2-paragrafdagi manba tahlili rubrikasining ikki mezonini qo‘llanadi: manbani aniqlash va ishonchlilikni baholash.

Differensiatsiya. Tayanch daraja soddalashtirilgan parcha va to‘rt yo‘naltiruvchi savol bilan ishlaydi. Chuqurlashtirilgan daraja qo‘shimcha savol oladi: asar muallifligi haqidagi bahs milliy tarixda Amir Temur o‘rnini kamaytiradimi? Nima uchun yo‘q?

Ehtiyot chorasi. Bu dars Amir Temur siymosini yoki asar qadrini pasaytirishga qaratilmagan. O‘qituvchi yakunda ta’kidlaydi: manbaga savol berish uni rad etish emas, undan to‘g‘ri foydalanish yo‘li; har qanday buyuk shaxs haqidagi bilim tekshirilgan manbalarga tayansa, mustahkamroq bo‘ladi.

Refleksiya savoli. Manba haqidagi ma'lumotni matndan oldin o'qish o'qishimni qanday o'zgartirdi?

4-model. Uch xonlik nima uchun birlashmadi?

Band	Mazmuni
Mavzu	XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari
Sinf	8-sinf (taxminan)
Maqsad	O'quvchi siyosiy tarqoqlikning bir necha sababini ajratadi va ahamiyati bo'yicha tartiblaydi
Kutilayotgan natija	Sabablar tartibi va uning dalilli yozma asosi
Oldingi bilim	Uch davlatning tashkil topishi, hukmron sulolalar, hududi
Muammo	Uch davlat aholisining tili, dini, madaniyati va xo'jaligi yaqin edi, XIX asrda ular umumiy tashqi xavfga duch keldi. Shunga qaramay birlashmadi, aksincha, o'zaro urushdi. Nima uchun?
Metod	Muammoli ta'lim va sabablarni ahamiyati bo'yicha tartiblash (4.1–4.2-paragraflar)
Manba	Oltita fakt kartochkasi (darslik asosida) va siyosiy xarita
Topshiriq	Kartochkalardagi sabablarni eng muhimidan eng kam muhimiga qarab joylashtiring va birinchi o'rindagi tanlovingizni asoslang

Fakt kartochkalari: 1) uch davlatda uch xil sulola hukmronlik qilgan va har biri o'z hokimiyatini saqlashga intilgan; 2) chegara hududlari va shaharlar (Toshkent, O'ratepa, Jizzax, Marv) uchun tez-tez urushlar bo'lgan; 3) har bir davlat ichida markaziy hokimiyat bilan viloyat hokimlari va qabila boshliqlari o'rtasida kurash davom etgan; 4) davlatlar orasini cho'l va tog'lar ajratgan, yagona ichki bozor shakllanmagan; 5) tashqi xavfning ko'lami kech anglangan; 6) har bir hukmdor qo'shnisining zaiflashuvidan foyda ko'rishga uringan.

Bosqich	Vaqt	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	Uch davlat bo'yicha besh savol beradi	Yozma javob beradi
Ziddiyatni qo'yish	5	Xaritada uch davlatni ko'rsatadi, o'xshashlik va natija o'rtasidagi ziddiyatni aytadi	Muammoni o'z so'zi bilan bir jumlada yozadi
Yakka taxmin	5	«Sizningcha asosiy sabab nima?» deb so'raydi	Bitta taxmin va uning asosini yozadi
Guruh ishi	12	Kartochkalarni tarqatadi, guruhlarini aylanadi	Kartochkalarni tartiblaydi, bahslashadi, birinchi uch o'rinni kelishadi

Bosqich	Vaqt	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Taqdimot va muhokama	8	Guruhlar tartibini doskada yonma-yon yozadi, farqlarni muhokamaga qo'yadi	Tanlovini himoya qiladi, boshqa guruhga savol beradi
Yozma argument	7	Da'vo, dalil, asos qolipini eslatadi	Yakka tartibda yozma javob tuzadi
Refleksiya	3	«Boshlang'ich taxminingiz o'zgardimi?»	Taxminini yakuniy javobi bilan solishtiradi

Baholash. Yozma argument 4-ilovadagi rubrikaning uch mezoni bo'yicha baholanadi: da'vo, dalil, asos. Guruhlarning tartibi turlicha bo'lishi tabiiy; baholanadigan narsa tartibning o'zi emas, asosning sifati.

Differensiatsiya. Tayanch daraja to'rt kartochka bilan ishlaydi va jumla qolipidan foydalanadi. Chuqurlashtirilgan daraja sabablar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi: qaysi sabab boshqasini kuchaytirgan?

Jahon tarixi bilan bog'lanish. Taqqoslash uchun savol: XIX asrda Germaniya va Italiya mayda davlatlardan birlashdi; u yerda qanday omillar bor ediki, O'rta Osiyoda yo'q edi? Bu savol keyingi darsga uy vazifasi sifatida berilishi mumkin.

Refleksiya savoli. Guruhdagi bahsda qaysi dalil meni fikrimni o'zgartirishga majbur qildi?

5-model. 1865-yil Toshkent voqealari haqida manbalar nega turlicha yozadi?

Band	Mazmuni
Mavzu	Rossiya imperiyasi tomonidan Toshkentning bosib olinishi
Sinf	9-sinf (taxminan)
Maqsad	O'quvchi bir voqea haqidagi ikki bayonni qiyoslab, farqning sababini tushuntiradi
Kutilayotgan natija	To'ldirilgan qiyoslash blankasi va «nimani ishonch bilan ayta olamiz?» savoliga yozma javob
Oldingi bilim	Qo'qon xonligi, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi harbiy yurishlari, 1860-yillar boshidagi voqealar
Muammo	1865-yil may oyida Qo'qon lashkarboshisi Alimqul Toshkent yaqinidagi jangda halok bo'ldi, iyun oyida shahar bir necha kunlik janglardan keyin olindi. Bu voqeani rus harbiy ma'muriyati va toshkentlik muarrix bir xil ta'riflaydimi?
Metod	Qarama-qarshi manbalarni qiyoslash (3.4-paragraf)

Band	Mazmuni
Manbalar	A — rus harbiy qo‘mondonligining shaharni olish haqidagi rasmiy bayoni (darslik yoki hujjatlar to‘plamidan); B — toshkentlik muarrix Muhammad Solihxo‘janing «Tarixi jadidayi Toshkand» asaridan parcha yoki uning mazmun bayoni
Topshiriq	Ikki manbada mos kelgan va farq qilgan joylarni toping; farqni to‘rt sababdan qaysi biri tushuntirishini aniqlang

Bosqich	Vaqt	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	1850–1860-yillar voqealari bo‘yicha besh savol beradi	Yozma javob beradi
Kontekst va manbani aniqlash	5	Ikki muallif haqida ma’lumot beradi	Har bir muallif qaysi tomonda turgani, kimga yozgani va nimani ko‘ra olganini yozadi; farqni oldindan taxmin qiladi
O‘qish va belgilash	12	Parchalarni tarqatadi	Mos kelgan ma’lumotni bir rangda, farq qilganini boshqa rangda belgilaydi
Qiyoslash blankasi	8	Juftliklarni aylanadi	3-ilovadagi blankani to‘ldiradi
Muhokama	8	«Nima uchun farq qiladi?» va «Nimani ishonch bilan ayta olamiz?» savollarini qo‘yadi	Farq sababini tushuntiradi, mustahkam va bahsli bilimni ajratadi
Yozma javob	7	Uch jumalak qolip beradi	Yakka tartibda javob yozadi

Kutilayotgan natija. O‘quvchi ikkala manba voqeaning sanasi, janglar bo‘lgani va shahar taqdiri haqida mos kelishini, baho va urg‘u esa farq qilishini ko‘rsatadi. Rasmiy bayon harbiy muvaffaqiyat va tartib o‘rnatilishini ta’kidlaydi, mahalliy muarrix esa shahar aholisining kechinmalari va yo‘qotishlarini yozadi. Farqni mualliflar manfaati va auditoriyasi tushuntiradi.

Yozma javob qolipi. «Ikkala manba ... haqida bir xil ma’lumot beradi, shuning uchun buni ishonch bilan ayta olamiz. Ular ... haqida turlicha yozadi, chunki Buni aniqlashtirish uchun yana ... manba kerak.»

Baholash. Manba tahlili rubrikasining «xulosa chiqarish» va «ishonchlilikni baholash» mezonlari qo‘llanadi (5.2-paragraf).

Differensiatsiya. Tayanch daraja parchalarning qisqartirilgan varianti va yarmi to‘ldirilgan blanka bilan ishlaydi. Chuqurlashtirilgan daraja uchinchi nuqtai nazarni izlaydi: bu voqea o‘sha paytdagi Yevropa matbuoti yoki ingliz diplomatlari uchun nima uchun muhim edi?

Jahon tarixi bilan bog'lanish. Voqea Rossiya va Buyuk Britaniya imperiyalarining Osiyodagi raqobati fonida sodir bo'lgan; o'qituvchi xaritada Britaniya Hindistoni va Rossiya chegarasi o'rtasidagi masofa qisqarib borganini ko'rsatadi.

Refleksiya savoli. Agar faqat bitta manbani o'qiganimda, voqea haqida qanday xulosaga kelgan bo'lardim?

6-model. Jadidlar jamiyatni maorif orqali o'zgartira olarmidi?

Band	Mazmuni
Mavzu	Turkistonda jadidchilik harakati
Sinf	9–10-sinf (taxminan)
Maqsad	O'quvchi ikki qarama-qarshi pozitsiya dalillarini tinglab, shartli va chegarali xulosa chiqaradi
Kutilayotgan natija	Ikkala pozitsiyadan dalil keltirilgan yakka yozma javob
Oldingi bilim	Turkiston general-gubernatorligi boshqaruvi, eski maktab va madrasalar, I. Gasprinskiy va «usuli jadid», Behbudiy, Munavvarqori, Avloniy faoliyati
Muammo	Jadidlar mustamlaka sharoitida siyosiy hokimiyatga ega bo'lmagan holda maktab, matbuot va teatr orqali jamiyatni yangilashga uringan. Hokimiyatsiz islohot natija berishi mumkinmidi?
Metod	Tuzilmali akademik bahs (4.3-paragraf)
Manba	Har bir pozitsiya uchun to'rt dalildan iborat bir sahifalik material (darslik asosida)
Topshiriq	Tayinlangan pozitsiyani himoya qiling, qarshi tomonni qayta bayon qiling, so'ng pozitsiyani tashlab, umumiy xulosaga keling

A pozitsiyasi: o'zgartira olardi	B pozitsiyasi: o'zgartira olmasdi
Yangi usul maktablarida savod tezroq chiqqan, dunyoviy fanlar o'qitilgan	Yangi usul maktablari aholining kichik qisminigina qamragan
Milliy matbuot va nashriyotlar paydo bo'lib, jamoatchilik fikri shakllana boshlagan	Mustamlaka ma'muriyati maktab va gazetalarni nazorat qilgan, yopgan
Teatr islohot g'oyalarini savodsiz aholiga ham yetkazgan; Behbudiyning «Padarkush» dramasi shunga misol	Jamiyatning bir qismi yangilikka qarshi turgan
Jadid maktablaridan keyingi o'n yilliklarning ziyolilar avlodi yetishib chiqqan	Mablag' xayriyaga bog'liq bo'lgan; siyosiy hokimiyatsiz islohotni himoya qilib bo'lmagan

Vaqt taqsimoti 4.3-paragrafdagi o‘n bosqichli jadvalga to‘liq mos keladi: kirish 3, tayyorgarlik 8, A so‘zlaydi 4, B qayta bayon qiladi 2, B so‘zlaydi 4, A qayta bayon qiladi 2, o‘rin almashish 4, umumiy xulosa 8, yakka yozma javob 7, refleksiya 3 daqiqa.

Kutilayotgan umumiy xulosa. Kuchli javob savolni vaqt bo‘yicha ajratadi: qisqa muddatda jadidlar jamiyatning ko‘p qismini o‘zgartira olmagan va siyosiy to‘siqlarga uchragan; uzoq muddatda esa ular yangi ziyolilar avlodi, milliy matbuot va zamonaviy maktab g‘oyasini qoldirgan. Demak, javob «o‘zgarish» deganda nimani va qaysi muddatni nazarda tutishimizga bog‘liq.

Baholash. Yakka yozma javob 4.3-paragrafdagi uch mezon bo‘yicha (0–9 ball) baholanadi. O‘qituvchi ikkala pozitsiyadan dalil keltirgan o‘quvchilar ulushini hisoblaydi.

Differensiatsiya. Tayanch daraja uchun materialda har bir dalil yonida qisqa izoh beriladi va nutq qoliplari varag‘i tarqatiladi. Chuqurlashtirilgan daraja jadid matbuotidan olingan birlamchi manba parchasini qo‘shimcha dalil sifatida ishlatadi.

Jahon tarixi bilan bog‘lanish. Jadidchilik XIX asr oxiri va XX asr boshida musulmon dunyosining turli hududlarida (Volgabo‘yi, Qrim, Usmonli davlati, Misr, Hindiston) kechgan ma‘rifiy yangilanish harakatlarining bir qismi bo‘lgan. Qo‘shimcha savol: bu harakatlarni nima birlashtirgan?

Refleksiya savoli. Qarshi tomonning qaysi dalili men uchun kutilmagan bo‘ldi?

7-model. Orol fojeasiga olib kelgan qarorlar oqibatini oldindan ko‘rish mumkinmidi?

Band	Mazmuni
Mavzu	Sovet davrida paxta yakkahokimligi va Orol dengizi fojeasi
Sinf	10–11-sinf (taxminan)
Maqsad	O‘quvchi iqtisodiy qarorning qisqa va uzoq muddatli oqibatlarini ajratadi va javobgarlik masalasini dalil bilan muhokama qiladi
Kutilayotgan natija	Manfaatdor tomonlar jadvali va keys savoliga yozma javob
Oldingi bilim	Sovet rejali iqtisodiyoti, O‘zbekistonning ittifoq miqyosidagi paxta yetkazib beruvchi sifatidagi o‘rni

Band	Mazmuni
Muammo	XX asrning ikkinchi yarmida paxta maydonlarini kengaytirish uchun Amudaryo va Sirdaryo suvi katta hajmda sug'orishga burildi. 1960-yillardan Orol dengizi sathi pasaya boshladi va keyingi o'n yilliklarda dengiz maydonining katta qismi qurib qoldi. Qaror qabul qilganlar buni oldindan bilishi mumkinmidi?
Metod	Keys asosida o'qitish (2.5-paragraf)
Manbalar	Keys matni (bir sahifa); Orolning turli yillardagi xaritalari yoki sun'iy yo'ldosh tasvirlari; darslikdagi paxta yetishtirish va suv sarfi haqidagi ma'lumot
Topshiriq	Tomonlar va ularning maqsadlarini aniqlang, qarorning qisqa va uzoq muddatli oqibatlarini ajrating, keys savoliga javob bering

Bosqich	Vaqt	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	Sovet iqtisodiyoti bo'yicha besh savol beradi	Yozma javob beradi
Keys bilan tanishish	5	Matn va xaritalarni tarqatadi	Yakka tartibda o'qiydi, asosiy faktlar tagiga chizadi
Muammoni ta'riflash	3	«Bu yerda asosiy muammo nima?»	Guruhda bir jumla ta'rif yozadi
Tomonlar tahlili	6	Jadval shaklini beradi	Tomonlarni va maqsadlarini yozadi: ittifoq rejalashtiruvchi idoralari, respublika rahbariyati, xo'jaliklar, Orolbo'yi aholisi, olimlar
Oqibatlar jadvali	8	Qisqa va uzoq muddatni ajratishga yo'naltiradi	Har bir tomon uchun qisqa muddatli foyda va uzoq muddatli zararni yozadi
Guruhlar xulosasi	6	Guruhlarni tinglaydi, farqlarni qayd etadi	Keys savoliga guruh javobini aytadi
O'qituvchi sharhi	5	Bugungi holat va Orolbo'yidagi ekologik, ijtimoiy oqibatlar haqida ma'lumot beradi	Tahlilini haqiqiy natija bilan solishtiradi
Yozma javob	7	Savolni doskaga yozadi	Yakka tartibda javob yozadi

Yozma javob savoli. «Oqibatlarni oldindan ko'rish mumkinmidi va javobgarlik kimda? Javobingizni keysdagi kamida ikki fakt bilan asoslang.»

Kutilayotgan natija. Kuchli javob uch narsani ajratadi: qaror qabul qilinganda nima ma'lum edi; kimning manfaati hisobga olindi va kimniki olinmadi; markazlashgan rejalashtirishda mahalliy aholi va mutaxassislar ovozi qanchalik eshitilgan. Zaif javob bitta aybdorni ko'rsatish bilan cheklanadi.

Baholash. 2.5-paragrafdagi to'rt mezon (0–12 ball).

Differensiatsiya. Tayanch daraja uchun tomonlar ro'yxati tayyor beriladi, o'quvchi faqat maqsad va oqibatni to'ldiradi. Chuqurlashtirilgan daraja bugungi kun bilan bog'laydi: hozirgi suv va iqlim qarorlarida shu xato takrorlanmasligi uchun qanday tartib kerak?

Jahon tarixi bilan bog'lanish. Orol fojeasi dunyodagi eng yirik ekologik inqirozlardan biri sifatida tan olingan. Qo'shimcha savol: boshqa mamlakatlarda yirik sug'orish yoki sanoat loyihalari qanday ekologik oqibatlarga olib kelgan?

Ehtiyot chorasi. Keysdagi barcha raqamlar (suv hajmi, dengiz maydoni, hosil miqdori) darslik yoki rasmiy nashrdan olinadi; taxminiy raqam yozilmaydi.

Refleksiya savoli. Tahlil jarayonida qaysi tomonning nuqtai nazarini tushunish eng qiyin bo'ldi?

8-model. Front orti haqida raqamlar nimani aytadi, xotiralar nimani?

Band	Mazmuni
Mavzu	Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston front ortida
Sinf	10–11-sinf (taxminan)
Maqsad	O'quvchi statistik va shaxsiy manbalarning kuchli va zaif tomonlarini taqqoslaydi hamda ularni birlashtirib xulosa chiqaradi
Kutilayotgan natija	«Aytadi va aytmaydi» jadvali hamda ikki turdagi manbaga tayangan yozma xulosa
Oldingi bilim	Urushning asosiy sanalari: 1939-yil 1-sentabr, 1941-yil 22-iyun, 1945-yil 9-may va 2-sentabr; safarbarlik, evakuatsiya tushunchalari
Muammo	Darslikda front ortiga ko'chirilgan korxonalar va aholi soni keltiriladi. Raqam ko'lamni ko'rsatadi, lekin bir oilaning hayotini ko'rsatmaydi. Xotira esa bir oilani ko'rsatadi, lekin ko'lamni emas. Qaysi biri «haqiqatga yaqinroq»?
Metod	Xotiradan qayta tiklash va manba tahlili (2.3 va 3.3-paragraflar)
Manbalar	A — darslikdagi statistik ma'lumot (ko'chirilgan korxonalar, qabul qilingan aholi); B — urush yillarida yetim bolalarni asrab olgan oila haqidagi xotira yoki ocherk (masalan, o'n besh bolani tarbiyasiga olgan toshkentlik Shomahmudovlar oilasi haqida); C — urush yillari gazetasidan maqola yoki plakat
Topshiriq	Har bir manba uchun «nimani aytadi» va «nimani aytmaydi» ustunlarini to'ldiring; ishonchlilik shkalasi bo'yicha baholang

Bosqich	Vaqt	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	7	Urush xronologiyasi bo'yicha olti savol va bitta «nima uchun» savolini beradi	Yozma javob beradi, o'zi tekshiradi
Savol va manbalarni aniqlash	5	Uch manbani tarqatadi	Har bir manbaning turi, muallifi va maqsadini yozadi
Tahlil jadvali	15	Guruhlarini aylanadi	«Aytadi, aytmaydi» jadvalini uch manba uchun to'ldiradi
Ishonchlilik muhokamasi	8	Uch savol qo'yadi: ko'lam haqida, kundalik hayot haqida, davlat targ'iboti haqida	Har bir savol uchun qaysi manba kuchliroq ekanini asoslaydi
Yozma xulosa	7	Qolip beradi	Ikki turdagi manbadan foydalanib xulosa yozadi
Chiqish varaqasi	3	«Bugun qaysi manba turi haqida fikringiz o'zgardi?»	Bir jumla yozadi

Raqamlar haqida muhim izoh. Urush yillariga oid raqamlar (safariy etilganlar, halok bo'lganlar, ko'chirilgan aholi soni) turli yillardagi nashrlarda farq qiladi, chunki arxiv ma'lumotlari aniqlashtirib borilgan. O'qituvchi amaldagi darslikdagi raqamdan foydalanadi va imkon bo'lsa, eski darslikdagi raqam bilan solishtirib ko'rsatadi. Bu farqning o'zi o'quvchiga statistik manba ham tekshirilishi kerakligini ko'rsatadi.

Yozma xulosa qolipi. «Statistikaga ko'ra Bu ... ni ko'rsatadi, lekin ... ni ko'rsatmaydi. ... xotirasi shuni to'ldiradi: Ikkalasini birga olsak, ... deb xulosa qilish mumkin.»

Baholash. Manba tahlili rubrikasining «xulosa chiqarish» va «ishonchlilikni baholash» mezonlari (5.2-paragraf).

Differentsiatsiya. Tayanch daraja ikki manba (A va B) bilan ishlaydi. Chuqurlashtirilgan daraja o'z oilasi yoki mahallasidagi urush davri xotirasini to'rtinchi manba sifatida keltiradi va uni shu mezonlar bilan baholaydi.

Jahon tarixi bilan bog'lanish. Front orti mehnati va tinch aholining urushga jalb etilishi Ikkinchi jahon urushining barcha yirik ishtirokchi davlatlariga xos bo'lgan. Qo'shimcha savol: nima uchun bu urush «yalpi urush» deb ataladi?

Refleksiya savoli. Agar tarixchi faqat raqamlar bilan ishlasa, nimani yo'qotadi? Faqat xotiralar bilan ishlasa-chi?

9-model. Mustaqillikka olib kelgan omillardan qaysi biri hal qiluvchi bo'ldi?

Band	Mazmuni
Mavzu	O'zbekiston davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi
Sinf	11-sinf (taxminan)
Maqsad	O'quvchi uzoq muddatli sabablar bilan bevosita turtkini farqlaydi va to'liq tuzilishdagi argument yozadi
Kutilayotgan natija	Qarshi fikr va chegara ko'rsatilgan 10–12 jumalak argumentli javob
Oldingi bilim	1980-yillar ikkinchi yarmidagi qayta qurish siyosati, SSSRdagi iqtisodiy va siyosiy inqiroz
Muammo	Mustaqillik 1991-yil 31-avgustda e'lon qilindi. Bu bir necha kunlik voqealar natijasimi yoki yillar davomida yetilgan jarayonmi?
Metod	Sabablarni tartiblash va argumentli yozma javob (4.4-paragraf)
Manbalar	Sakkizta omil kartochkasi, vaqt chizig'i, darslik matni
Topshiriq	Omillarni «uzoq muddatli sabab» va «bevosita turtki»ga ajrating, ahamiyati bo'yicha tartiblang va tanlovingizni yozma asoslang

Omil kartochkalari: 1) SSSRdagi chuqurlashib borgan iqtisodiy inqiroz; 2) qayta qurish va oshkoralik siyosati; 3) milliy o'zlikni anglashning kuchayishi, 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi; 4) 1990-yil 20-iyunda qabul qilingan Mustaqillik deklaratsiyasi; 5) paxta yakkahokimligi, Orol fojeasi va «paxta ishi» tufayli yig'ilgan norozilik; 6) boshqa ittifoqdosh respublikalardagi mustaqillik harakatlari; 7) 1991-yil avgust oyida Moskvada sodir bo'lgan davlat to'ntarishiga urinish va uning barbod bo'lishi; 8) ittifoq markazi hokimiyatining zaiflashuvi.

Bosqich	Vaqt	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	1985–1991-yillar bo'yicha besh savol beradi	Yozma javob beradi
Sabab va turtki farqi	5	Farqni kundalik misolda, so'ng tarixiy misolda tushuntiradi	Ta'rifni o'z so'zi bilan yozadi
Kartochkalarni tartiblash	10	Juftliklarni aylanadi, «nima uchun bu yuqorida?» deb so'raydi	Omillarni ikki guruhga ajratadi va tartiblaydi
Qisqa muhokama	5	Ikki-uch juftlik tartibini doskada solishtiradi	Tanlovini bir dalil bilan himoya qiladi
Yozma argument	15	Tuzilish va chek-listni eslatadi	To'liq argument yozadi
O'zaro baholash	5	Bitta mezonni e'lon qiladi: qarshi fikr hisobga olinganmi	Sherigining ishida tegishli jumlani topadi va bitta izoh yozadi

Kutilayotgan natija. Kuchli javob bevosita turtkini (1991-yil avgust voqealari) uzoq muddatli sabablardan ajratadi va turtkning o‘zi yetarli bo‘lmaganini ko‘rsatadi: deklaratsiya va til haqidagi qonun avvalroq qabul qilingan, demak jarayon oldinroq boshlangan. Qarshi fikr sifatida «avgust voqealari bo‘lmaganda mustaqillik kechikkan bo‘lardi» degan mulohaza ko‘rib chiqiladi.

Baholash. 4-ilovadagi argumentli yozma javob rubrikasi to‘liq qo‘llanadi. Bu ish summativ baholash sifatida hisobga olinishi mumkin; bu holda o‘quvchilar bir kun oldin ogohlantiriladi.

Differensiatsiya. Tayanch daraja besh kartochka bilan ishlaydi va da’vo, dalil, asosdan iborat qisqa javob yozadi. Chuqurlashtirilgan daraja boshqa sobiq ittifoq respublikasi tajribasi bilan qisqa taqqoslash qo‘shadi.

Jahon tarixi bilan bog‘lanish. SSSRning parchalanishi XX asr oxiridagi jahon siyosiy xaritasini o‘zgartirgan eng yirik voqealardan biri. Qo‘shimcha savol: XX asrda boshqa imperiyalar (Usmonli, Avstriya-Vengriya, Britaniya mustamlaka imperiyasi) qanday sharoitda parchalangan; umumiy jihat bormi?

Refleksiya savoli. Argumentimdagi eng zaif joy qayerda va uni qaysi manba mustahkamlashi mumkin?

10-model. 1962-yil oktabrida qanday qaror qabul qilgan bo‘lardingiz?

Band	Mazmuni
Mavzu	«Sovuq urush» va Karib inqirozi
Sinf	11-sinf (taxminan), jahon tarixi
Maqsad	O‘quvchi inqirozli vaziyatdagi qarorni o‘sha kunlarda ma’lum bo‘lgan axborot asosida baholaydi
Kutilayotgan natija	To‘ldirilgan qaror jadvali va haqiqiy natija bilan solishtirilgan yozma javob
Oldingi bilim	Ikkinchi jahon urushidan keyingi ikki qutbli dunyo, yadro quroli poygasi, 1959-yilgi Kuba inqilobi
Muammo	1962-yil oktabrida AQSH razvedkasi Kubada sovet raketlari o‘rnatilayotganini aniqladi. Dunyo yadro urushi yoqasiga keldi. Qaror qabul qiluvchilar oldida qanday yo‘llar bor edi?
Metod	Qaror qabul qilish ssenariysi (2.7-paragraf)
Manbalar	To‘rt axborot kartasi, Karib havzasi xaritasi

Band	Mazmuni
Topshiriq	Siz AQSH prezidentining maslahatchilari guruhisiz. To‘rt yo‘lning har birini baholang va bittasini tavsiya eting

Axborot kartalari: A — razvedka samolyoti suratlari raketa maydonchalari qurilayotganini ko‘rsatadi, ular tez orada ishga tayyor bo‘ladi; B — harbiy maslahatchilar havo zarbasi yoki orolga bostirib kirishni taklif qiladi; C — boshqa maslahatchilar dengiz qamali va muzokarani taklif qiladi; D — ittifoqchilar, jahon jamoatchiligi va sovet tomonining ehtimoliy javobi haqidagi mulohazalar. To‘rt yo‘l: havo zarbasi; bostirib kirish; dengiz qamali; faqat diplomatik muzokara.

Bosqich	Vaqt	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati
Xotiradan qayta tiklash	5	«Sovuq urush» bo‘yicha besh savol beradi	Yozma javob beradi
Vaziyat va qoida	4	Sanani e‘lon qiladi; «biz keyin nima bo‘lishini bilmaymiz» qoidasini kelishadi	Vaziyatni xaritada ko‘radi
Kartalar bilan tanishish	6	Kartalarni tarqatadi	Guruhda o‘qiydi, asosiy ma‘lumotni belgilaydi
Qaror jadvali	10	Bugungi bilimdan foydalanilsa, to‘xtatadi	Har bir yo‘l uchun foyda, xavf va ehtimoliy javobni yozadi; bitta yo‘lni tanlaydi
Qarorlarni e‘lon qilish	6	Guruhlar tanlovini doskaga yozadi	Qarorini va asosiy sababini aytadi
Haqiqiy natija	6	Voqealar rivojini bayon qiladi	O‘z qarorini solishtiradi
Yozma javob	5	Savol beradi	Yakka tartibda javob yozadi
Chiqish varaqasi	3	«Bu inqirozdan qanday saboq chiqarildi?»	Bir jumla yozadi

Haqiqiy natija (o‘qituvchi bayoni uchun). AQSH rahbariyati dengiz qamalini tanladi va uni 22-oktabrda e‘lon qildi. Bir necha kunlik keskin muzokaralardan keyin, 28-oktabrda sovet rahbariyati raketalarini olib chiqishga rozi bo‘ldi; AQSH Kubaga bostirib kirmaslik majburiyatini oldi va keyinroq ma‘lum bo‘lishicha, Turkiyadagi o‘z raketalarini olib chiqishga ham maxfiy ravishda rozilik bergan. Inqirozdan so‘ng ikki davlat rahbarlari o‘rtasida bevosita aloqa liniyasi o‘rnatildi.

Yozma javob savoli. «Guruhingiz qarori haqiqiy qarordan nimasi bilan farq qildi? Sizda bo‘lmagan qaysi axborot yoki mulohaza haqiqiy qaror qabul qiluvchilarda bor edi?»

Baholash. 2.7-paragrafdagi uch mezon (0–9 ball).

Differensiatsiya. Tayanch daraja ikki yo‘l (havo zarbasi va dengiz qamali) bilan ishlaydi. Chuqurlashtirilgan daraja vaziyatni sovet rahbariyati nuqtai nazaridan ham baholaydi: ular oldida qanday yo‘llar bor edi?

Raqamli variant. Dars yakunida yoki keyingi darsda o‘quvchilar sun’iy intellekt yozgan Karib inqirozi haqidagi qisqa matnni 7.3-paragrafdagi to‘rt qadam bo‘yicha tekshiradi: sanalar, ishtirokchilar va kelishuv shartlari darslik bilan solishtiriladi.

Refleksiya savoli. Qaror qabul qilayotganda bizga eng ko‘p qaysi axborot yetishmadi?

IX bob. Malaka oshirish kurslari uchun trening va amaliy mashg'ulotlar

Bu bobdagi olti trening malaka oshirish kurslari va maktabdagi «Kasbiy rivojlanish kuni» uchun mo'ljallangan. Har biri 80 daqiqa davom etadi va tinglovchi qo'lida qoladigan tayyor metodik mahsulot bilan tugaydi. Treninglarning umumiy tamoyili: tinglovchi texnologiyani avval o'quvchi o'rnida sinab ko'radi, so'ng o'z darsi uchun moslaydi.

№	Trening	Yakuniy mahsulot	Bog'liq paragraf
1	Muammodan metodga: texnologiya tanlash	O'z sinfi uchun to'ldirilgan tanlash matritsasi	2.2
2	Manba to'plamini tuzish	Bir darslik manba varaqasi	3.2–3.4
3	Tuzilmali akademik bahsni o'tkazish	Tanlangan mavzu bo'yicha bahs ssenariysi	4.3
4	Rubrika yaratish	Argumentli javob uchun to'rt darajali rubrika	5.2
5	Bir mavzu, uch daraja	Differensial topshiriqlar to'plami	6.1–6.2
6	AI javobini manba bilan tekshirish	Xatoli matn asosidagi topshiriq va javob kaliti	7.3

1-trening. Muammodan metodga: texnologiya tanlash

Band	Mazmuni
Maqsad	Tinglovchi o'z sinfidagi aniq ta'limiy muammoni ta'riflaydi va unga mos texnologiyani asosli tanlaydi
Davomiylik	80 daqiqa
Kerakli jihoz	2.2-jadval nusxalari, A4 varaq, marker; raqamli variantda umumiy elektron jadval
Yakuniy mahsulot	1-ilova asosida to'ldirilgan matritsa: muammo, dalil, texnologiya, birinchi qadam, o'lchash usuli

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
Kirish	10	Ikki dars tavsifini o'qiydi: biri tashqi faollikka, ikkinchisi aqliy faollikka boy	Qaysi darsda o'quvchi ko'proq o'ylaganini aniqlaydi va asoslaydi
Muammoni ta'riflash	15	«Metod emas, muammo» qoidasini tushuntiradi; zaif va aniq ta'rif namunasini ko'rsatadi	O'z sinfidagi bitta muammoni bir jumlada yozadi va uni tasdiqlovchi dalilni ko'rsatadi
Matritsa bilan ishlash	20	2.2-jadvalni tarqatadi	Juftlikda muammosini jadvaldagi o'n ikki turdan biriga moslaydi, tegishli paragrafni o'qiydi

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
Rejalashtirish	20	Matritsa blankasini beradi	Keyingi to‘rt dars uchun birinchi qadam va o‘lchash usulini yozadi
Taqdimot	10	Uch-to‘rt tinglovchini tanlaydi	Matritsasini taqdim etadi, hamkasblar savol beradi
Refleksiya	5	Savol beradi	«Ertaga darsimda nimani o‘zgartiraman?» degan savolga bir jumla yozadi

Amaliy topshiriq. «Sinfingizdagi eng katta bitta muammoni yozing. ‘O‘quvchilar qiziqmaydi’ kabi umumiy ta’rif qabul qilinmaydi. Muammo kuzatiladigan bo‘lsin: ‘Yozma javoblarning ko‘pida dalil yo‘q’.»

Baholash. Matritsa uch mezon bo‘yicha tekshiriladi: muammo kuzatiladigan shaklda yozilgan; texnologiya muammoga mos; o‘lchash usuli aniq.

2-trening. Manba to‘plamini tuzish

Band	Mazmuni
Maqsad	Tinglovchi bitta dars savoli uchun ikki manbadan iborat to‘plam va savollar tuzadi
Davomiylik	80 daqiqa
Kerakli jihoz	Darsliklar, xrestomatiya yoki manbalar to‘plami, 2 va 3-ilovalar nusxasi; raqamli variantda elektron kutubxona
Yakuniy mahsulot	Bir sahifalik manba varaqasi: dars savoli, ikki manba (har biri muallif, sana, tur ko‘rsatilgan holda), to‘rt savol, kutilayotgan javob yo‘nalishi

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
O‘quvchi o‘rnida	15	Tayyor manba varaqasini beradi (3.6-paragrafdagi topshiriqlardan biri)	Topshiriqni o‘quvchi sifatida bajaradi
Tahlil	10	«Bu varaqni nima yaxshi qiladi?» deb so‘raydi; to‘rt amalni eslatadi	Yaxshi manba varaqasining belgilarini sanaydi
Manba tanlash	20	Tanlash mezonlarini beradi: qisqa, muallifi ma’lum, dars savoliga xizmat qiladi, ikkinchi manba birinchisidan farq qiladi	Juftlikda mavzu va dars savolini belgilaydi, ikki manba tanlaydi
Savollar tuzish	20	Savollar ketma-ketligini tushuntiradi: aniqlash, kontekst, sinchiklab o‘qish, qiyoslash	To‘rt savol va kutilayotgan javob yo‘nalishini yozadi
O‘zaro tekshiruv	10	Juftliklarni almashtiradi	Hamkasbi varag‘ini o‘quvchi sifatida bajarib ko‘radi, bitta taklif beradi
Refleksiya	5	Savol beradi	«Manba tanlashda eng qiyin narsa nima bo‘ldi?»

Amaliy topshiriq. «Keyingi haftada o‘tadigan mavzuingiz uchun dars savoli tuzing. Darslik yoki to‘plamdan shu savolga turlicha yondashadigan ikki manba tanlang. Parcha 150 so‘zdan oshmasin. Uydirma iqtibos yozmang: manba topilmasa, tasvir, xarita yoki statistik jadvaldan foydalaning.»

Baholash. Varaq to‘rt mezon bo‘yicha tekshiriladi: dars savoli bahsli; har bir manbada muallif, sana va tur ko‘rsatilgan; savollar to‘rt amalni qamraydi; ikki manba o‘rtasida mazmunli farq bor.

3-trening. Tuzilmali akademik bahsni o‘tkazish

Band	Mazmuni
Maqsad	Tinglovchi bahsni ishtirokchi sifatida boshdan kechiradi va o‘z mavzusi uchun ssenariy tuzadi
Davomiylik	80 daqiqa
Kerakli jihoz	4.3-paragrafdagi sanoat inqilobi bo‘yicha material, 5-ilova nusxalari, taymer
Yakuniy mahsulot	Bahs ssenariysi: savol, ikki pozitsiya uchun uchtdan dalil, vaqt jadvali, yozma javob savoli

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
Bahsni boshdan kechirish	35	Qisqartirilgan bahsni o‘tkazadi, vaqtni qat’iy boshqaradi	To‘rt kishilik guruhda barcha bosqichlarni bajaradi, yakka yozma javob beradi
Tahlil	10	«Debatdan nimasi bilan farq qildi?» deb so‘raydi; qayta bayon qilish bosqichining ahamiyatini ochadi	O‘z tajribasini tahlil qiladi
Savol tanlash	10	Yaxshi bahs savolining belgilarini beradi: ikki asosli javob, manbalar mavjud, axloqan bir tomonlama emas	O‘z dasturidan savol tanlaydi
Ssenariy tuzish	15	Shablon beradi	Ikki pozitsiya uchun dalillar va vaqt jadvalini yozadi
Taqdimot va refleksiya	10	Ikki ssenariyni muhokamaga qo‘yadi	Hamkasblar savolni to‘rt belgi bo‘yicha baholaydi

Amaliy topshiriq. «Dasturingizdan ikki asosli javobi bor savol tanlang. Har bir pozitsiya uchun darslikdan uchtdan dalil toping. Qaysi pozitsiya uchun dalil topish qiyinroq bo‘ldi? Nima uchun?»

Baholash. Ssenariy uch mezon bo‘yicha tekshiriladi: savol to‘rt belgiga mos; dalillar ikki tomon uchun teng kuchli; yakka yozma javob bosqichi bor.

4-trening. Rubrika yaratish

Band	Mazmuni
Maqsad	Tinglovchi argumentli yozma javob uchun to'rt darajali rubrika tuzadi va uni haqiqiy ishlarda sinaydi
Davomiylik	80 daqiqa
Kerakli jihoz	Bir savolga yozilgan to'rtta ismsiz o'quvchi javobi (turli sifatda), 5.2-paragrafdagi namuna, A3 varaq
Yakuniy mahsulot	O'z sinfi uchun moslangan rubrika va u bilan baholangan ikki namunaviy javob

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
Mezonsiz baholash	15	To'rt javobni tarqatadi, baho qo'yishni so'raydi; baholarni doskaga yozadi	Yakka tartibda baholaydi; baholar farqini ko'radi
Rubrika tuzilishi	10	Farq sababini ochadi: har kim o'z mezonni bilan baholagan; besh qadamni tushuntiradi	Namunaviy rubrikani tahlil qiladi
Rubrika tuzish	25	Guruhlarini aylanadi, miqdoriy va mazmunsiz ta'riflarni ko'rsatadi	Guruhda uch-to'rt mezon va to'rt darajani yozadi; «yetarli» darajadan boshlaydi
Sinash	15	O'sha to'rt javobni rubrika bilan qayta baholashni so'raydi	Guruhda baholaydi; boshqa guruh bahosi bilan solishtiradi
Tuzatish	10	«Qaysi katakda kelisha olmadingiz?» deb so'raydi	Tushunarsiz ta'riflarni qayta yozadi
Refleksiya	5	Savol beradi	«Rubrikani o'quvchiga qanday tanishtiraman?» degan savolga javob yozadi

Amaliy topshiriq. «To'rt javobni avval mezonsiz, so'ng o'zingiz tuzgan rubrika bilan baholang. Guruh a'zolari baholari qaysi holatda bir-biriga yaqinroq chiqdi?»

Baholash. Rubrika uch mezon bo'yicha tekshiriladi: mezonlar ko'nikmani tasvirlaydi, hajm yoki husnixatni emas; har bir daraja o'quvchi nima qilganini aytadi; ikki xil guruh bir ishga yaqin baho qo'yadi.

5-trening. Bir mavzu, uch daraja

Band	Mazmuni
Maqsad	Tinglovchi bitta dars savoli uchun uch darajali topshiriqlar to'plamini tuzadi
Davomiylik	80 daqiqa

Band	Mazmuni
Kerakli jihoz	To‘qqizta namunaviy chiqish varaqasi, 6.2-paragrafdagi jadval nusxasi, darsliklar
Yakuniy mahsulot	Uch ustunli topshiriq varag‘i: umumiy dars savoli, uch daraja uchun manba, topshiriq, tayanch va natija shakli

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
Diagnostika mashqi	10	To‘qqizta chiqish varaqasini tarqatadi	Varaqlarni uch to‘plamga ajratadi va mezonini tushuntiradi
Namuna tahlili	15	6.2-paragrafdagi jadvalni tahlil qildiradi; «talabni pasaytirish» va «yo‘lni o‘zgartirish» farqini ochadi	Uch daraja umumiy muhokamaga qanday hissa qo‘shishini aniqlaydi
To‘plam tuzish	30	Guruhlarni aylanadi; har bir daraja umumiy savolga xizmat qilishini tekshiradi	Juftlikda mavzu tanlaydi, to‘rt o‘qdan ikkitasi bo‘yicha uch variant tayyorlaydi
Hamkasb tekshiruvi	15	Ishlarni devorga osadi	Boshqa juftlik ishini ko‘rib, ikki savolga javob yozadi: maqsad uch darajada bir xilmi; tayanch daraja muhokamaga nima olib keladi
Yakun	10	Eng ko‘p uchragan xatoni umumlashtiradi	Ishini tuzatadi; birinchi qo‘llash sanasini belgilaydi

Amaliy topshiriq. «Bitta dars savolini yozing. Uch daraja uchun manba va tayanchni farqlang, natija shaklini belgilang. Har bir daraja yakuniy muhokamaga qaysi savolning javobini olib kelishini bir jumlada yozing.»

Baholash. To‘plam uch mezon bo‘yicha tekshiriladi: dars savoli va maqsad uch darajada bir xil; darajalar yorliqsiz belgilangan; tayanch daraja umumiy xulosaga alohida hissa qo‘shadi.

6-trening. AI javobini manba bilan tekshirish

Band	Mazmuni
Maqsad	Tinglovchi AI matnidagi tarixiy xatolarni aniqlash topshirig‘ini tuzadi va sinf uchun foydalanish qoidalarini moslaydi
Davomiylik	80 daqiqa
Kerakli jihoz	7.3-paragrafdagi «Muharrir» topshirig‘i, darsliklar; raqamli variantda internetga ulangan qurilma. Qurilmasiz ham to‘liq o‘tkaziladi
Yakuniy mahsulot	Besh da’voli xatoli matn, javob kaliti va sinf uchun qoidalar jadvali

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
O‘quvchi o‘rnida	15	«Muharrir» topshirig‘ini beradi	Besh da’voni darslik bilan tekshiradi, jadvalni to‘ldiradi

Bosqich	Vaqt	Trener faoliyati	Tinglovchi faoliyati
Xato turlari	10	Olti xato turini misollar bilan ko'rsatadi	Topgan xatolarini turlarga ajratadi
Topshiriq tuzish	25	Qoidani eslatadi: har bir da'vo va javob kaliti darslik bilan tasdiqlanadi	O'z mavzusi bo'yicha besh da'voli matn tuzadi; ikkitasiga ishonarli xato kiritadi; javob kalitini yozadi
Almashib sinash	15	Juftliklarni almashtiradi	Hamkasbi matnini tekshiradi; kalit bilan solishtiradi
Qoidalar jadvali	10	7.6-paragrafdagi jadvalni beradi	O'z sinfi yoshi va sharoitiga moslab qayta yozadi
Refleksiya	5	Savol beradi	«O'quvchilarim uchun eng xavfli xato turi qaysi?»

Amaliy topshiriq. «O'z mavzuingiz bo'yicha besh jumalak matn yozing. Uch jumla to'g'ri, ikki jumla xato bo'lsin. Xato ishonarli ko'rinsin: yaqin sana, o'xshash ism yoki haqiqatga o'xshash umumlashtirish. Har bir jumlaning to'g'ri yoki xatoligini darslikning qaysi sahifasi tasdiqlashini yozing.»

Baholash. Topshiriq uch mezon bo'yicha tekshiriladi: har bir da'vo alohida tekshiriladigan; javob kaliti manba bilan tasdiqlangan; xatolar o'quvchi yoshi uchun aniqlasa bo'ladigan darajada.

Treningdan keyingi kuzatuv

Bir martalik trening dars amaliyotini o'zgartirmaydi; o'zgarish tinglovchi mahsulotni sinfda qo'llab, natijasini tahlil qilgandagina yuz beradi. Shu sababli har bir trening uch bosqichli kuzatuv bilan yakunlanadi.

Muddat	Tinglovchi nima qiladi	Dalil
2 hafta ichida	Treningda yaratgan mahsulotni bitta sinfda qo'llaydi	Uchta o'quvchi ishi: kuchli, o'rta, zaif
4 hafta ichida	Mahsulotni tuzatib, ikkinchi marta qo'llaydi	Birinchi va ikkinchi qo'llash natijalarining qisqa taqqosi
Keyingi uchrashuvda	Metodbirlashma yoki «Kasbiy rivojlanish soati»da besh daqiqalik hisobot beradi	Nima ish berdi, nima ish bermadi, nimani o'zgartirdim

Trener uchun asosiy ko'rsatkich tinglovchilarning treningdan qoniqishi emas, bir oydan keyin mahsulotni sinfda qo'llagan tinglovchilar ulushi va ular olib kelgan o'quvchi ishlaridir.

X bob. Amaliy topshiriqlar banki

Bankda 60 ta topshiriq bor: 6 tasi eslab qolish, 8 tasi tushunish, 10 tasi qo‘llash, 14 tasi tahlil, 12 tasi baholash va 10 tasi yaratish darajasida. O‘n davrning har biriga oltitadan topshiriq to‘g‘ri keladi. Topshiriqlarning 36 tasi, ya‘ni 60 foizi yuqori darajali fikrlashni talab qiladi.

Davrlar qisqartmasi: QD — qadimgi dunyo; OA — o‘rta asrlar; T — Temuriylar davri; X — xonliklar davri; RM — Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi; J — jadidchilik; S — sovet davri; JU — jahon urushlari; M — mustaqillik davri; XM — xalqaro munosabatlar va zamonaviy jahon tarixi.

Manba talab qilinadigan topshiriqlarda parchani o‘qituvchi darslik yoki ilmiy nashrdan tanlaydi. Kutilayotgan javob ustunida to‘liq javob emas, uning yo‘nalishi va asosiy mezon berilgan.

10.1. Eslab qolish darajasi (1–6)

Bu topshiriqlar dars boshidagi xotiradan qayta tiklash amaliyoti uchun mo‘ljallangan (2.3-paragraf).

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
1	QD	Miloddan avvalgi VI–IV asrlarda O‘rta Osiyo hududida joylashgan uch tarixiy o‘lkani yozing va xaritada ko‘rsating	3 daqiqa	Baqtriya, So‘g‘diyona, Xorazm; xaritada to‘g‘ri joylashtirilgan
2	OA	Xronologik tartibga qo‘ying: Somoniylar davlati; mo‘g‘ullar istilosi; arablar istilosi; Qoraxoniylar davlati	3 daqiqa	Arablar istilosi, Somoniylar, Qoraxoniylar, mo‘g‘ullar istilosi
3	T	Sanalarni voqealar bilan juftlang: 1370; 1405; 1428–1429; 1449	3 daqiqa	Temurning hokimiyatga kelishi; Temur vafoti; Ulug‘bek rasadxonasi qurilishi; Ulug‘bek vafoti
4	RM	Sanalarni voqealar bilan juftlang: 1865; 1867; 1868; 1873; 1876	4 daqiqa	Toshkentning olinishi; Turkiston general-gubernatorligi; Buxoro amirligining tobe bo‘lishi; Xiva xonligining tobe bo‘lishi; Qo‘qon xonligining tugatilishi
5	JU	Ikkinchi jahon urushi qachon boshlangan va tugagan? O‘zbekiston xalqi uchun urush qaysi sanadan boshlangan?	3 daqiqa	1939-yil 1-sentabr; 1945-yil 2-sentabr; 1941-yil 22-iyun

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
6	M	Sanalarni hujjat va voqealar bilan juftlang: 1989-yil 21-oktabr; 1990-yil 20-iyun; 1991-yil 31-avgust; 1992-yil 8-dekabr	4 daqiqa	Davlat tili haqidagi qonun; Mustaqillik deklaratsiyasi; mustaqillikning e'lon qilinishi; Konstitutsiyaning qabul qilinishi

10.2. Tushunish darajasi (7–14)

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
7	QD	«Satraplik» tushunchasini o'z so'zingiz bilan tushuntiring va Ahamoniylar davlati misolida ko'rsating	4 daqiqa	Markazga bo'ysunuvchi, soliq to'laydigan viloyat; ta'rif ko'chirilgan, misol bor
8	OA	Somoniylar davrida Buxoro nima uchun ilm markaziga aylanganini ikki jumlada tushuntiring	4 daqiqa	Kamida ikki omil: poytaxt maqomi, hukmdorlar homiyliigi, savdo, kutubxona
9	X	Uch davlatda hukmronlik qilgan sulolalarni ayting va «sulola» tushunchasini tushuntiring	4 daqiqa	Mang'itlar, qo'ng'irotlar, minglar; hokimiyatning bir oila ichida meros bo'lib o'tishi
10	RM	«Mustamlaka» va «tobe davlat» farqini Turkiston general-gubernatorligi va Buxoro amirligi misolida tushuntiring	5 daqiqa	Birinchisida bevosita imperiya ma'muriyati; ikkinchisida mahalliy hukmdor saqlangan, tashqi siyosat cheklangan
11	J	«Usuli jadid» maktabi eski maktabdan nimasi bilan farq qilgan? Uch farqni yozing	4 daqiqa	O'qitish usuli, dunyoviy fanlar, savdo chiqarish muddati, sinf-dars tartibi
12	S	«Jamoalashtirish» nima? U dehqon hayotida nimani o'zgartirganini o'z so'zingiz bilan yozing	5 daqiqa	Yakka xo'jaliklarning jamoa xo'jaliklariga birlashtirilishi; mulk va mehnat tartibi o'zgargani ko'rsatilgan
13	XM	«Sovuq urush» nima uchun «sovuq» deb ataladi?	3 daqiqa	Ikki qudratli davlat o'rtasida bevosita keng ko'lamli urush bo'lmagan; raqobat qurollanish, mafkura va ittifoqlar orqali kechgan
14	JU	«Front orti» tushunchasini tushuntiring va O'zbekiston misolida ikki ko'rinishini yozing	4 daqiqa	Jang maydonidan tashqaridagi, frontni ta'minlovchi hudud; ko'chirilgan korxonalar, qabul qilingan aholi, qishloq xo'jaligi mahsuloti

10.3. Qo'llash darajasi (15–24)

Bu topshiriqlarda o'quvchi qo'llanmadagi usulni yangi materialga tatbiq etadi.

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
15	QD	Manba tahlili blankasining birinchi qismini Behistun bitigi haqidagi ma'lumotga qo'llang: kim, qachon, kim uchun, nima maqsadda	8 daqiqa	Doro I; miloddan avvalgi VI asr oxiri; fuqarolar va kelajak avlod; hokimiyatni qonuniylashtirish
16	OA	«Ko'ryapman, xulosa qilyapman, bilmoqchiman» usulini Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asaridan olingan parchaga qo'llang	10 daqiqa	Har ustunda kamida ikki yozuv; fakt va xulosa aralashtirilmagan
17	T	Ishonchlilik shkalasini Klavixo kundaligiga ikki savol uchun qo'llang: «Samarqand bozorlari qanday edi?» va «Temur nimani o'ylagan?»	8 daqiqa	Birinchi savol uchun yuqori baho (o'zi ko'rgan), ikkinchisi uchun past (bila olmagan); ikki mezon bilan asoslangan
18	X	Darslik xaritasidan uch davlat o'rtasida bahsli bo'lgan uch hudud yoki shaharni toping va ularning ahamiyatini tushuntiring	8 daqiqa	Hududlar to'g'ri ko'rsatilgan; ahamiyat savdo yo'li, suv yoki chegara bilan bog'langan
19	RM	1853–1876-yillar uchun kamida olti voqeadan iborat vaqt chizig'i tuzing va harbiy yurishlar tezlashgan davrni belgilang	10 daqiqa	Masshtab saqlangan; voqealar to'g'ri joylashgan; 1864–1868-yillar ajratilgan
20	J	«Teatr jadidlar uchun nima uchun muhim edi?» savoliga da'vo, dalil va asosdan iborat uch jumla yozing	7 daqiqa	Da'vo aniq; dalil sifatida aniq asar yoki fakt; asos savodsiz aholiga g'oya yetkazish bilan bog'langan
21	S	3.6-paragrafdagi beshinchi topshiriq savollarini sovet davriga oid boshqa plakat yoki fotosuratga qo'llang	10 daqiqa	Ko'rsatilgan va ko'rsatilmagan narsa ajratilgan; buyurtmachi va maqsad aniqlangan
22	JU	Tanqidiy o'qishning to'rt amalini urush yillarida frontdan yozilgan xatga qo'llang	12 daqiqa	To'rt amalning har biri bo'yicha kamida bir jumla; harbiy senzura hisobga olingan
23	M	Xatoni toping va tuzating: «O'zbekiston 1991-yil 1-sentabrda Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'ldi». Qayerdan tekshirganingizni yozing	4 daqiqa	A'zolik sanasi 1992-yil 2-mart; tekshiruv manbasi ko'rsatilgan
24	XM	O'qituvchi bergan Birlashgan Millatlar Tashkilotining tuzilishi haqidagi uch da'voli matnini to'rt qadam bo'yicha tekshiring	10 daqiqa	Har bir da'voga hukm va manba; «tekshirib bo'lmadi» belgisi o'rinli ishlatilgan

10.4. Tahlil darajasi (25–38)

Bu topshiriqlarda o'quvchi materialni qismlarga ajratadi, sabab va oqibatni, fakt va fikrni, uzoq muddatli sabab va bevosita turtkini farqlaydi.

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
25	QD	Buyuk ipak yo'li orqali harakatlangan narsalarni to'rt guruhga ajrating: tovar, odam, g'oya, texnologiya. Qaysi guruhning ta'siri eng uzoq davom etgan? Asoslang	12 daqiqa	Har guruhda kamida ikki misol; tanlov dalil bilan asoslangan (masalan, dinlar yoki qog'oz ishlab chiqarish)
26	QD	Iskandar yurishlari haqidagi asosiy yozma manbalar voqealardan bir necha asr keyin yozilgan. Bu holat ularga tayanib chiqariladigan xulosalarga qanday ta'sir qiladi?	10 daqiqa	Mualliflar oldingi, bizgacha yetmagan asarlarga tayangani; tafsilotlarga ehtiyotkorlik; manba rad etilmagan
27	OA	Arablar istilosidan keyingi o'zgarishlarni «o'zgardi» va «saqlanib qoldi» ustunlariga ajrating: din, yozuv, ilm tili, shahar hayoti, savdo, mahalliy tillar	10 daqiqa	Kamida uch soha har ustunda asoslangan; o'zgarish bir zumda emas, asta-sekin kechgani qayd etilgan
28	OA	Somoniylar davlati mustahkamligining omillari bo'yicha sakkiz tushunchali xarita tuzing; har bir chiziqqa bog'lovchi so'z yozing	15 daqiqa	2.4-paragrafdagi to'rt mezon
29	T	Temur davlati parchalanishining sabablarini ikki o'lcham bo'yicha ajrating: ichki va tashqi; uzoq muddatli va qisqa muddatli	12 daqiqa	To'rt katakli jadval; vorislik masalasi ichki va uzoq muddatli sabab sifatida ko'rsatilgan
30	T	Yazdiy va Ibn Arabshoh Amir Temurni nima uchun qarama-qarshi baholaydi? Farqni to'rt sababdan (ko'rish nuqtasi, manfaat, auditoriya, vaqt) qaysi biri eng yaxshi tushuntiradi?	12 daqiqa	Mualliflar mavqei aniqlangan; bitta sabab tanlab asoslangan; ikkala manba mos kelgan joy ko'rsatilgan
31	X	Uch xonlik birlashmaganining olti sababini ahamiyati bo'yicha tartiblang va birinchi o'rindagi tanlovingizni asoslang	15 daqiqa	Tartib asoslangan; sabablar o'rtasidagi bog'lanish ko'rsatilgan (4-model)
32	X	Vamberi safarnomasidan olingan parchada muallif o'zi ko'rgan narsani va eshitgan yoki taxmin qilgan narsani ikki rang bilan ajrating	10 daqiqa	Ajratish matn belgilariga tayangan; baho bildiruvchi so'zlar alohida belgilangan
33	RM	1865-yil Toshkent voqealari haqidagi ikki bayonda mos kelgan va farq qilgan ma'lumotlarni ajrating; farq sababini tushuntiring	15 daqiqa	3-ilovadagi blanka to'ldirilgan; farq mualliflar mavqei bilan bog'langan (5-model)
34	RM	Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olish sabablari bo'yicha o'n tushunchali xarita tuzing; kamida bitta bog'lanish jahon tarixi voqeasini mahalliy voqea bilan birlashtirsin	20 daqiqa	Iqtisodiy va siyosiy zanjir ko'rinadi (2.4-paragraf)
35	J	Jadidlar ilgari surgan talablarni ma'rifiy va siyosiy guruhlariga ajrating. Ular o'zaro qanday bog'langan va vaqt o'tishi bilan nisbat qanday o'zgargan?	12 daqiqa	Ikki guruhda misollar; ma'rifatdan siyosatga o'tish yo'nalishi qayd etilgan

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
36	S	1920–1930-yillardagi to‘rt o‘zgarishni «nima berdi» va «nimadan mahrum qildi» ustunlari bo‘yicha tahlil qiling	15 daqiqa	Har bir o‘zgarish ikki tomonlama ko‘rsatilgan; har katakda fakt bor (2.6-paragraf)
37	JU	1916-yilgi qo‘zg‘olon sabablarini bevosita turtki va chuqur sabablarga ajrating	10 daqiqa	Turtki: 25-iyundagi safarbarlik farmoni; chuqur sabablar: mustamlaka boshqaruvi, yer va soliq masalalari, urush og‘irligi
38	XM	Versal shartnomasining 231-moddasi misolida hujjatning maqsadi va oqibatini ajrating: g‘oliblar nimaga erishmoqchi edi va amalda nima yuz berdi?	12 daqiqa	Niyat va natija farqlangan; oqibatni baholash uchun qo‘shimcha manba zarurligi aytilgan

Tahlil topshiriqlarini qo‘llash bo‘yicha uch eslatma.

- Jadval yoki xarita tahlilning o‘zi emas, uning vositasi. Har bir topshiriq kamida bir jumla yozma xulosa bilan tugaydi: «Shundan ko‘rinadiki, ...».
- Ajratish mezonni oldindan beriladi (ichki va tashqi, sabab va turtki). O‘quvchi mezonni o‘zi topishi kerak bo‘lsa, bu baholash darajasidagi topshiriqqa aylanadi.
- 15 daqiqadan uzun topshiriqlar juftlikda bajariladi, yozma xulosa esa yakka tartibda beriladi.

10.5. Baholash darajasi (39–50)

Bu topshiriqlarda o‘quvchi mezon asosida hukm chiqaradi. Har birida mezon yo beriladi, yo o‘quvchi uni o‘zi tanlab, tanlovini tushuntiradi.

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
39	QD	Behistun bitigi «ahamoniylar O‘rta Osiyo o‘lkalarini amalda qanchalik mustahkam boshqargan?» savoli uchun qanchalik ishonchli? Shkaladan baho tanlang va ikki mezon bilan asoslang	10 daqiqa	Past yoki o‘rta baho; podsho da‘vosi va amaldagi boshqaruv farqlangan
40	T	Amir Temur davlatining mustahkamligi ko‘proq nimaga tayangan: qo‘shingami yoki boshqaruv tizimigami? Ikki tomondan dalil keltirib baholang	15 daqiqa	Ikkala omil bo‘yicha dalil; xulosa shartli va asosli

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
41	X	XIX asr o'rtalarida uch davlatdan qaysi biri tashqi xavfga nisbatan tayyorroq edi? Uch mezon bo'yicha baholang: qo'shin, iqtisodiyot, ichki barqarorlik	15 daqiqa	Uch mezon bo'yicha jadval; har katakda darslik fakti; yakuniy hukm jadvaldan kelib chiqadi
42	RM	Turkistonda temir yo'l qurilishi mahalliy aholi uchun taraqqiyot omili bo'ldimi yoki mustamlaka boshqaruvi vositasimi? Ikkala tomondan dalil keltiring	15 daqiqa	Savdo va harakatlanish imkoniyati hamda harbiy, xomashyo tashish maqsadi ko'rsatilgan; «kim uchun?» savoli qo'yilgan
43	J	Jadidlar haqidagi ikki bayondan (biri jadid muallifiniki, biri mustamlaka amaldoriniki) qaysi biri «yangi usul maktablari qancha keng tarqalgan edi?» savoli uchun ishonchliroq? Uch mezon bo'yicha asoslang	12 daqiqa	Yaqinlik, maqsad va tasdiqlanish mezonlari qo'llangan; ikkala manbaning manfaati ko'rsatilgan
44	J	Jadidlar faoliyatining qaysi yo'nalishi eng muhim natija bergan: maktab, matbuot yoki teatr? Baholash mezonini o'zingiz tanlang va tushuntiring	12 daqiqa	Mezon aniq aytilgan (qamrov, uzoq muddatli ta'sir va hokazo); tanlov shu mezonga mos
45	S	«Hujum» harakati ayollar uchun nimani anglatgan? Javob kimning nuqtai nazaridan qaralishiga qanday bog'liq?	15 daqiqa	Kamida ikki nuqtai nazar: davlat va turli ijtimoiy mavqedagi ayollar; majburlash usullari va ta'lim, mehnat imkoniyati alohida baholangan
46	S	Sovet davri rasmiy statistikasi savodxonlik o'sishi haqida qanchalik ishonchli dalil? Raqamni kim, nima maqsadda yig'gan?	10 daqiqa	Umumiy yo'nalish (o'sish) ishonchli, aniq foizlar ehtiyotkorlik talab qiladi; «savodli» ta'rifi so'ralgan
47	JU	Front gazetasidagi maqola va askarning uyiga yozgan xatini uch savol uchun baholang: jang tafsiloti, kundalik hayot, davlat targ'iboti	12 daqiqa	Har savol uchun kuchliroq manba ko'rsatilgan va asoslangan (3.3-paragraf)
48	M	Mustaqillikning dastlabki yillarida qaysi vazifa eng murakkab edi: iqtisodiyotni qayta qurish, davlat idoralarini shakllantirish yoki xalqaro maydonda tan olinish? Mezon tanlab baholang	15 daqiqa	Mezon aniq (muddat, resurs, tashqi bog'liqlik); har vazifa bo'yicha kamida bir fakt
49	M	Qaysi biri muhimroq burilish bo'ldi: 1990-yilgi Mustaqillik deklaratsiyasimi yoki 1991-yil 31-avgustdagi qarormi? Asoslang va qarshi fikrga javob bering	15 daqiqa	Jarayon va voqea farqlangan; qarshi fikr tilga olingan
50	XM	Millatlar Ligasi o'z vazifasini bajardimi? Darslikdagi kamida ikki muvaffaqiyat va ikki muvaffaqiyatsizlikka tayanib baholang	15 daqiqa	Ikkala tomondan faktlar; hukm «ha» yoki «yo'q» bilan cheklanmagan, sabab ko'rsatilgan

10.6. Yaratish darajasi (51–60)

Bu topshiriqlarda o'quvchi dalillarni birlashtirib, yangi mahsulot yaratadi. Ular bir-ikki darsga mo'ljallangan va rubrika bilan baholanadi.

№	Davr	Topshiriq	Vaqt	Kutilayotgan javob va mezon
51	OA	IX–XII asr olimlaridan biri haqida maktab muzeyi uchun 80 so'zli yozuv tayyorlang: kashfiyoti, u haqda qayerdan bilamiz, bugungi ahamiyati	25 daqiqa	Uch savolning har biriga javob; manba ko'rsatilgan; 5-sinf o'quvchisi tushunadi
52	T	«Mirzo Ulug'bek: olim va hukmdor» keysi bo'yicha 1447-yildagi maslahatchi nomidan 120 so'zli tavsiyanoma yozing	30 daqiqa	2.5-paragrafdagi to'rt mezon; tavsiya o'sha davr imkoniyatiga mos
53	X	Xonliklar davri bo'yicha o'z tadqiqot savolingizni tuzing, unga ikki gipoteza yozing va har birini qaysi manba tasdiqlashi yoki rad etishi mumkinligini ko'rsating	20 daqiqa	Savol to'rt belgiga mos (4.1-paragraf); gipotezalar tekshiriladigan
54	J	Jadid ma'rifatparvarlaridan biri uchun 50 so'zli yodgorlik lavhasi matnini va tanlovingizni asoslovchi 80 so'zli izohni yozing	25 daqiqa	Lavhada aniq faoliyat; izohda tarixiy ahamiyat dalil bilan asoslangan
55	S	Oilangiz yoki mahallangizdagi kekxa avlod vakili bilan sovet davri kundalik hayoti haqida suhbat rejasini tuzing: besh savol va javoblarni qanday tekshirishingiz	20 daqiqa, suhbat uyda	Savollar ochiq; xotiraning chegarasi hisobga olingan; tekshirish uchun ikkinchi manba ko'rsatilgan
56	JU	«Maktab muzeyi uchun ko'rgazma yozuvi» amaliy topshirig'ini bajaring	2 dars	5.6-paragrafdagi rubrika
57	M	«Mustaqillikka olib kelgan omillardan qaysi biri hal qiluvchi bo'ldi?» savoliga to'liq tuzilishdagi argument yozing	20 daqiqa	4-ilovadagi rubrika; qarshi fikr va chegara bor
58	M	«Bizning mahalla yoki maktab ellik yil oldin» mavzusida yetti kadrli hikoya taxtasi tuzing: savol, kontekst, uch manba, javob, manbalar ro'yxati	2 dars	7.5-paragrafdagi to'rt mezon; uch manbaning har biri ko'rsatilgan
59	XM	1962-yil 16-oktabr holatiga ko'ra davlat rahbariga 150 so'zli maslahat xati yozing: tavsiya etilgan yo'l, ikki dalil, asosiy xavf	25 daqiqa	Faqat o'sha kunda ma'lum axborot ishlatilgan; xavf halol baholangan (10-model)
60	XM	O'zingiz tanlagan zamonaviy jahon tarixi mavzusi bo'yicha sun'iy intellekt yozgan qisqa matnni tekshiring va «muharrir xulosasi»ni tayyorlang: uch da'vo, har biriga hukm va manba, tuzatilgan matn	30 daqiqa	To'rt qadam bajarilgan; tekshiruv manbasi darslik yoki ilmiy nashr; foydalanish bayonoti yozilgan

10.7. Bankdan foydalanish

Topshiriqlar tayyor nazorat ishi emas, o'qituvchi o'z mavzusiga moslaydigan namunalardir.

Maqsad	Qaysi topshiriqlar	Qanday qo'llanadi
Dars boshidagi takror	1–6	Shu qolip bo'yicha har bir mavzuga besh savol tuziladi
Yangi usulni mashq qilish	15–24	Usul tushuntirilgandan keyingi darsda
Dars savoli ustida ishlash	25–38	Darsning asosiy 15–20 daqiqalik qismida
Formativ yozma javob	39–50	Dars oxirida yoki uy vazifasi sifatida, rubrikaning bitta mezonini bo'yicha
Summativ baholash	51–60	Chorakda bir marta, to'liq rubrika bilan

Bir topshiriqni boshqa davrga ko'chirish uchun uning qolipi saqlanadi, mazmuni almashtiriladi. Masalan, 37-topshiriqdagi «turtki va chuqur sabab» qolipi Birinchi jahon urushining boshlanishi, 1991-yil voqealari yoki istalgan qo'zg'olon mavzusiga qo'llanadi.

Xulosa va tavsiyalar

Tarix darsining sifatini qo‘llangan metodlar soni emas, har bir o‘quvchi dars oxirida dalil asosida nimani isbotlay olishi belgilaydi; qo‘llanmadagi barcha texnologiyalar shu bitta mezonga bo‘ysundirilgan.

Qo‘llanmada erishilgan asosiy natijalar:

1. Olti tayanch tushuncha (strategiya, model, metodika, texnologiya, metod, vosita) farqlandi va texnologiyaning to‘rt belgisi ko‘rsatildi. Bu o‘qituvchiga har qanday «yangi metod»ni mustaqil tekshirish imkonini beradi.
2. O‘n sakkiz zamonaviy yo‘nalish o‘n mezon bo‘yicha saralandi. O‘n uchtasi qo‘llanmaga kiritildi; beshtasi (debat, loyiha, teskari, aralash va adaptiv ta’lim) nima uchun kundalik dars texnologiyasi bo‘la olmasligi asoslandi.
3. Texnologiya tanlash mavzudan emas, sinfdagi muammodan boshlanishi ko‘rsatildi va o‘n ikki tipik muammoni mos texnologiya bilan bog‘lovchi matritsa taklif etildi.
4. Manba bilan ishlashning to‘rt amali, ishonchlilikni savolga nisbatan baholash va qarama-qarshi manbalarni qiyoslash tartibi berildi.
5. Tarixiy tadqiqotning sakkiz bosqichli zanjiri, tuzilmali akademik bahs va da’vo, dalil, asosga tayangan yozma javob metodikasi ishlab chiqildi.
6. Formativ baholash vositalari (rubrika, chek-list, chiqish varaqasi, teskari aloqa, amaliy topshiriq) tarix faniga moslab berildi.
7. Differensiatsiya «bir maqsad, turli yo‘l» tamoyili asosida to‘rt o‘q bo‘yicha ochildi.
8. Sun‘iy intellekt va raqamli vositalar uchun olti bo‘g‘inli model hamda AI javobini tekshirishning to‘rt qadami taklif etildi.
9. O‘n dars modeli, olti trening ssenariysi, oltmish topshiriq va sakkiz ilova tayyor holda taqdim etildi.

Qo‘llanmaning cheklavlari ham bor. Taklif etilgan materiallar hali sinflarda tizimli sinovdan o‘tkazilmagan; ularning samarasi xalqaro tadqiqotlarga va

muallifning kasbiy tajribasiga tayanib asoslangan. Saralash ballari mualliflik bahosidir. Manba parchalari matnga kiritilmagan, ularni o'qituvchi tanlaydi. Yangi davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi tasdiqlangach, I bobdagi kompetensiyalar tasnifi ular bilan solishtirib chiqilishi kerak.

Tarix o'qituvchisi uchun tavsiyalar.

1. Bitta muammodan boshlang. 2.2-jadvaldan sinfingizga eng mos muammoni tanlab, bir oy davomida faqat shu texnologiya bilan ishleng.
2. Har bir darsni dars savoliga quring va uni doskaga yozing.
3. Har bir darsda har bir o'quvchidan kamida uch jumla yozma javob oling.
4. Har bir darsni besh daqiqalik xotiradan qayta tiklash bilan boshlang.
5. Har bir manba parchasiga muallif, sana va turni yozing; ularsiz parcha bermang.
6. Baho o'rniga bitta tuzatuvchi savol yozing va uni bajarishga darsda vaqt ajrating.
7. Sun'iy intellektdan tayyorgarlikda foydalaning, lekin har bir fakti tekshiring; o'quvchilarga ham shuni o'rgating.

Birinchi oy uchun reja namunasi.

Hafta	Nima qilinadi	Dalil
1	Har dars boshida besh savollik xotiradan qayta tiklash; dars oxirida chiqish varaqasi	Savollar bo'yicha sinf natijasi; uch to'plamga ajratilgan varaqlar
2	Har darsda dars savoli; bitta manba bilan «kim, qachon, nima uchun» mashqi	To'ldirilgan blankalar
3	Da'vo va dalildan iborat yozma javob; kodli izoh bilan teskari aloqa	Birinchi va tuzatilgan javoblar
4	VIII bobdan bitta to'liq dars modeli; rubrikaning bitta mezoni bo'yicha o'zaro baholash	O'quvchi ishlari, o'qituvchi refleksiya

Metodist va metodbirlashma rahbari uchun tavsiyalar.

1. Dars tahlilida «qancha metod qo'llandi?» degan savol o'rniga «o'quvchilar qancha vaqt tarixiy savol ustida mustaqil fikrladi va qanday yozma dalil qoldi?» degan savolni qo'ying.

2. Metodbirlashma yig'ilishlarida o'quvchi ishlarini birga ko'rib chiqishni yo'lga qo'ying: uchta ish, bitta rubrika, o'n besh daqiqa.
3. Manba varaqalari va differensial topshiriqlarning umumiy to'plamini yarating; har bir o'qituvchi yiliga bir nechta material qo'shsin.
4. Ochiq darslarda ko'rgazmalilik va tashqi faollikni emas, o'quvchi fikrlashini baholang.

Malaka oshirish trenerlari uchun tavsiyalar.

1. Har bir mashg'ulotni tinglovchi qo'lida qoladigan mahsulot bilan tugating.
2. Texnologiyani avval tinglovchining o'zi o'quvchi o'rnida sinab ko'rsin.
3. IX bobdagi uch bosqichli kuzatuvni qo'llang; trening samarasini bir oydan keyin sinfda qo'llanganiga qarab baholang.
4. Tinglovchilar olib kelgan o'quvchi ishlarini keyingi guruh uchun namuna sifatida, ismsiz holda to'plang.

Keyingi tadqiqot yo'nalishlari. Qo'llanmadagi texnologiyalarni viloyat maktablarida tajriba-sinovdan o'tkazish; argumentli yozma javob sifatining o'sishini rubrika bo'yicha o'lchash; o'zbek tilidagi tekshirilgan birlamchi manbalar xrestomatiyasini yaratish.

Glossariy

Termin	Inglizcha muqobili	Izohi
Amaliy topshiriq	Performance task	Bilimni hayotga o'xshash vaziyatda qo'llab, aniq mahsulot yaratishni talab qiladigan topshiriq
Argument	Argument	Da'vo, dalil va asosdan iborat mulohaza
Asos	Reasoning, warrant	Dalil da'voni nima uchun tasdiqlashini tushuntiruvchi qism
Birlamchi manba	Primary source	O'rganilayotgan davrda yaratilgan yoki voqea guvohi qoldirgan guvohlik
Chek-list	Checklist	Ishda zarur qismlar bor-yo'qligini tekshiradigan ro'yxat
Chiqish varaqasi	Exit ticket	Dars oxirida har bir o'quvchi javob beradigan qisqa yozma savol
Da'vo	Claim	Savolga berilgan, isbotlanishi kerak bo'lgan javob
Dalil	Evidence	Da'voni asoslash uchun manbadan tanlangan fakt
Dars savoli	Enquiry question	Darsni tashkil etuvchi, dalil bilan javob beriladigan bahsli savol
Differensial ta'lim	Differentiated instruction	Bir maqsadga turli tayyorgarlikdagi o'quvchilarni turli yo'l bilan olib borish
Formativ baholash	Formative assessment	O'qitishni tuzatish uchun jarayon davomida dalil yig'ish
Ikkilamchi manba	Secondary source	Voqeadan keyin, birlamchi manbalar asosida yaratilgan tahlil yoki bayon
Keys	Case	Vaziyat, ishtirokchilar va qaror tasvirlangan o'quv materiali
Kompetensiya	Competency	Bilim, ko'nikma va munosabatni yangi vaziyatda birga qo'llay olish
Kontekstga joylash	Contextualization	Manbani yaratilgan davr sharoitida tushunish
Manbani aniqlash	Sourcing	Matnni o'qishdan oldin muallif, sana, tur va maqsadni aniqlash
Mezonli baholash	Criterion-referenced assessment	Ishni oldindan e'lon qilingan mezonlar bilan solishtirib baholash

Termin	Inglizcha muqobili	Izohi
Muammoli ta'lim	Problem-based learning	Ziddiyatli savolni dalil bilan yechishga qurilgan o'qitish
Pedagogik texnologiya	Instructional technology, teaching approach	Natijasi oldindan belgilangan, bosqichlari aniq, takrorlanadigan va baholanadigan o'quv jarayoni
Qiyoslash	Corroboration	Bir manba ma'lumotini boshqa manbalar bilan solishtirish
Rubrika	Rubric	Mezonlarning sifat darajalari bo'yicha yozilgan jadvali
Sinchiklab o'qish	Close reading	Matn tili, so'z tanlash va sukut saqlangan joylarga e'tibor berib o'qish
Ssenariy	Scenario	O'quvchi o'sha davrda ma'lum bo'lgan axborot asosida qaror qabul qiladigan vaziyat
Summativ baholash	Summative assessment	Bo'lim yoki davr yakunidagi natijani o'lchash
Tarixiy empatiya	Historical empathy, perspective-taking	O'tmish odamining qarorini o'z davri bilimi, qadriyati va imkoniyati doirasida tushuntirish
Tarixiy tafakkur	Historical thinking	O'tmish haqidagi da'volarni dalil bilan tekshirish va tushuntirishga xizmat qiladigan fikrlash usullari
Teskari aloqa	Feedback	O'quvchiga hozirgi holati va keyingi qadam haqida beriladigan ma'lumot
Tushunchalar xaritasi	Concept map	Tushunchalar va ular o'rtasidagi nomlangan bog'lanishlarning chizmasi
Tuzilmali akademik bahs	Structured academic controversy	Ikki pozitsiya dalillarini birlashtirib umumiy xulosaga kelishga qaratilgan bahs
Tuzilmali tadqiqotchilik ta'limi	Structured inquiry	Savol va manbalarni o'qituvchi beradigan, xulosani o'quvchi chiqaradigan tadqiqot
Xotiradan qayta tiklash amaliyoti	Retrieval practice	Bilimni manbaga qaramasdan xotiradan chaqirib olish orqali mustahkamlash
Yonlama o'qish	Lateral reading	Da'voni matnning o'zidan emas, boshqa mustaqil manbalardan tekshirish

Foydalanilgan adabiyotlar

I. Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son. lex.uz/docs/-5013007
2. O'zbekiston Respublikasining «Pedagogning maqomi to'g'risida»gi Qonuni. 2024-yil 1-fevral, O'RQ-901-son. lex.uz/docs/-6786401
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni. 2019-yil 29-aprel, PF-5712-son. lex.uz/docs/-4312785
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022—2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni. 2022-yil 11-may, PF-134-son. lex.uz/uz/docs/-6008663
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori. 2024-yil 21-iyun, PQ-231-son. lex.uz/uz/docs/-6981085
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi qarori. 2024-yil 14-oktabr, PQ-358-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida»gi qarori. 2017-yil 6-aprel, 187-son (1–3-illovalari 2021-yil 3-iyundagi 345-son qaror bilan o'z kuchini yo'qotgan). lex.uz/docs/-3153714
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida»gi qarori. 2017-yil 15-mart, 140-son. lex.uz/docs/-3137130
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish

tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. 2024-yil 27-mart, 157-son. lex.uz/uz/docs/-6854214

II. Ilmiy adabiyotlar

10. Anderson L. W., Krathwohl D. R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman, 2001.
11. Aronson E., Blaney N., Stephan C., Sikes J., Snapp M. The Jigsaw Classroom. Beverly Hills, CA: Sage, 1978.
12. Black P., Wiliam D. Assessment and classroom learning. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, 1998, 5(1), 7–74.
13. Dunlosky J., Rawson K. A., Marsh E. J., Nathan M. J., Willingham D. T. Improving students' learning with effective learning techniques. Psychological Science in the Public Interest, 2013, 14(1), 4–58.
14. Hattie J., Timperley H. The power of feedback. Review of Educational Research, 2007, 77(1), 81–112.
15. Hmelo-Silver C. E. Problem-based learning: What and how do students learn? Educational Psychology Review, 2004, 16(3), 235–266.
16. Johnson D. W., Johnson R. T. An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning. Educational Researcher, 2009, 38(5), 365–379.
17. Johnson D. W., Johnson R. T. Energizing learning: The instructional power of conflict. Educational Researcher, 2009, 38(1), 37–51.
18. Kirschner P. A., Sweller J., Clark R. E. Why minimal guidance during instruction does not work. Educational Psychologist, 2006, 41(2), 75–86.
19. Monte-Sano C., De La Paz S., Felton M. Reading, Thinking, and Writing About History. New York: Teachers College Press, 2014.
20. Novak J. D., Gowin D. B. Learning How to Learn. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

21. Pashler H., McDaniel M., Rohrer D., Bjork R. Learning styles: Concepts and evidence. *Psychological Science in the Public Interest*, 2008, 9(3), 105–119.
22. Reisman A. Reading Like a Historian: A document-based history curriculum intervention in urban high schools. *Cognition and Instruction*, 2012, 30(1), 86–112.
23. Roediger H. L., Karpicke J. D. Test-enhanced learning: Taking memory tests improves long-term retention. *Psychological Science*, 2006, 17(3), 249–255.
24. Rosenshine B. Principles of instruction: Research-based strategies that all teachers should know. *American Educator*, 2012, 36(1), 12–19, 39.
25. Seixas P., Morton T. *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Toronto: Nelson Education, 2013.
26. Sweller J. Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 1988, 12(2), 257–285.
27. Tomlinson C. A. *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. 2nd ed. Alexandria, VA: ASCD, 2014.
28. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
29. van Drie J., van Boxtel C. Historical reasoning: Towards a framework for analyzing students' reasoning about the past. *Educational Psychology Review*, 2008, 20(2), 87–110.
30. Wiggins G., McTighe J. *Understanding by Design*. 2nd ed. Alexandria, VA: ASCD, 2005.
31. Wiliam D. *Embedded Formative Assessment*. Bloomington, IN: Solution Tree Press, 2011.
32. Wineburg S. Historical problem solving: A study of the cognitive processes used in the evaluation of documentary and pictorial evidence. *Journal of Educational Psychology*, 1991, 83(1), 73–87.

33. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press, 2001.
34. Wineburg S., McGrew S. Lateral reading and the nature of expertise: Reading less and learning more when evaluating digital information. Teachers College Record, 2019, 121(11).

Matnda Johnson va Johnsonning 2009-yilgi ikki maqolasiga havola qilingan: 2.6-paragrafda 16-manba, 4.3-paragrafda 17-manba nazarda tutilgan.

III. Topshiriqlarda nomi keltirilgan tarixiy manbalar

Quyidagi asarlar qo‘llanmada manba sifatida tilga olingan. Ulardan to‘g‘ridan to‘g‘ri iqtibos keltirilmagan; nashr ma‘lumotlari muallif va o‘qituvchi foydalanadigan aniq nashr bo‘yicha to‘ldiriladi.

- Doro I ning Behistun bitigi.
- So‘g‘d savdogarlarining «eski xatlar» deb ataladigan yozishmalari.
- Abu Bakr Narshaxiy. «Buxoro tarixi».
- Sharafuddin Ali Yazdiy. «Zafarnoma».
- Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixiga oid asari.
- Rui Gonsales de Klavixo. Samarqandga safar kundaligi.
- «Temur tuzuklari».
- Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma».
- Muhammad Solihxo‘ja Toshkandiy. «Tarixi jadidayi Toshkand».
- Arminiy Vamberi. O‘rta Osiyoga sayohat haqidagi asari.
- Mahmudxo‘ja Behbudiy. «Padarkush».
- 1919-yilgi Versal tinchlik shartnomasi.

IV. O‘zbek tilidagi metodik adabiyotlar

Bu bo‘lim muallif tomonidan to‘ldiriladi: amaldagi tarix darsliklari, tarix o‘qitish metodikasi bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalari va mavzuga oid dissertatsiyalar kutubxona katalogi bo‘yicha tekshirilgan nashr ma‘lumotlari bilan kiritiladi. Tekshirilmagan nashr ro‘yxatga qo‘shilmaydi.

V. Elektron manbalar

35. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. lex.uz (murojaat sanasi: 2026-yil 5-oktabr).
36. «Maktablar uchun qayta ko'rib chiqilgan davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarining yangiligi nimada?» Gazeta.uz, 2026-yil 31-avgust. gazeta.uz

Ilovalar

Sakkiz ilova nusxa ko‘chirib tarqatishga mo‘ljallangan. Bo‘sh kataklar o‘qituvchi yoki o‘quvchi tomonidan to‘ldiriladi.

1-ilova. Muammodan metodga tanlash matritsasi

O‘qituvchi uchun. 2.2-paragraf va 1-trening bilan birga ishlatiladi.

Savol	Mening javobim
Sinf va fan	
Sinfimdagi eng katta bitta muammo (kuzatiladigan shaklda)	
Buni qayerdan bilaman? (nazorat ishi, chiqish varaqalari, kuzatuv)	
2.2-jadvaldagi qaysi muammoga mos keladi? (1–12)	
Mos texnologiya va paragraf	
Keyingi darsdagi birinchi qadam	
To‘rt darslik reja (har dars uchun bir jumla)	
O‘zgarishni qanday o‘lchayman?	
Bir oydan keyingi natija	
Keyingi muammo	

Tekshiruv: muammo «o‘quvchilar qiziqmaydi» kabi umumiy emas, «yozma javoblarning ko‘pida dalil yo‘q» kabi kuzatiladigan shaklda yozilganmi?

2-ilova. Manba tahlili blankasi

O‘quvchi uchun. III bobdagi barcha topshiriqlar bilan ishlatiladi.

Ism: _____ Sana: _____ Dars savoli: _____

Qadam	Savol	Mening javobim
1. Manbani aniqlash (matnni o‘qishdan oldin)	Bu qanday manba (xat, farmon, esdalik, surat, jadval)?	

Qadam	Savol	Mening javobim
	Uni kim yaratgan? Muallif kim bo'lgan?	
	Qachon yaratilgan? Voqeadan qancha keyin?	
	Kim uchun va nima maqsadda yaratilgan?	
	Nimaga ehtiyot bo'lishim kerak?	
2. Kontekst	O'sha paytda nima sodir bo'layotgan edi?	
3. Sinchiklab o'qish	Ko'ryapman: manbada bevosita nima bor? (ikki fakt)	
	Xulosa qilyapman: shundan nima kelib chiqadi?	
	Muallif qaysi so'zlar bilan o'z munosabatini bildirgan?	
	Bilmoqchiman: manba nimani aytmaydi?	
4. Ishonchlilik	Bu manba dars savoli uchun qanchalik ishonchli? (1, 2, 3, 4)	
	Bahoyimni asoslovchi ikki mezon	
5. Xulosa	Bu manba dars savoliga javob berishga qanday yordam beradi?	

3-ilova. Ikki manbani qiyoslash blankasi

O'quvchi uchun. 3.4-paragraf va 5-model bilan ishlatiladi.

Ism: _____ Sana: _____ Voqea yoki savol:

	A manba	B manba
Muallif va uning mavqei		
Yaratilgan vaqti		
Kimga mo'ljallangan		
Voqea qanday ta'riflangan (ikki-uch so'z bilan)		

Savol	Mening javobim
Ikkala manba nimada mos keladi?	
Ular nimada farq qiladi?	
Farqni nima tushuntiradi: ko'rish nuqtasi, manfaat, auditoriya yoki vaqt? Nima uchun?	
Ikki manbaga tayanib nimani ishonch bilan ayta olamiz?	
Nimani ayta olmaymiz? Buning uchun qanday manba kerak?	

4-ilova. Argumentli yozma javob rubrikasi

O'qituvchi va o'quvchi uchun. 4.4-paragraf bilan ishlatiladi. 5–8-sinflarda birinchi uch mezon, 9–11-sinflarda to'rt mezon qo'llanadi.

Mezon	1. Boshlang'ich	2. Rivojlanayotgan	3. Yetarli	4. Yuqori
Da'vo	Voqeani hikoya qiladi, savolga javob bermaydi	Savolga javob beradi, lekin javob noaniq yoki juda umumiy	Savolga aniq, bir jumalak javob beradi	Javob aniq va shartli: qachon, kim uchun, qay darajada ekanini ko'rsatadi
Dalil	Dalil keltirmaydi yoki «manbalarda yozilgan» deydi	Bitta umumiy fakt keltiradi	Manba nomi ko'rsatilgan aniq fakt keltiradi	Turli manbalardan ikki va undan ortiq aniq fakt keltiradi
Asos	Dalil va da'voni bog'lamaydi	Bog'lashga urinadi, lekin dalilni qayta aytadi	Dalil da'voni nima uchun tasdiqlashini tushuntiradi	Dalilning kuchi va chegarasini ham ko'rsatadi
Qarshi fikr va chegara	Boshqa nuqtai nazarni tilga olmaydi	Boshqa fikr borligini aytadi	Qarshi fikrni bayon qiladi va unga javob beradi	Qarshi fikrni hisobga olib da'vosini aniqlashtiradi; nima noma'lum qolganini aytadi

To'rt mezon bo'yicha eng yuqori natija 16 ball, uch mezon bo'yicha 12 ball. Bahoga o'tkazishning taxminiy namunasi (to'rt mezon): 14–16 ball — «5», 10–13 ball — «4», 6–9 ball — «3», 4–5 ball — «2». Uch mezon uchun: 11–12 ball — «5», 8–10 ball — «4», 5–7 ball — «3», 3–4 ball — «2». Chegaralar maktabdagi baholash tartibiga moslanadi.

Kodli izoh uchun harflar: D — da'vo yo'q; M — dalil umumiy; A — asos yo'q; Q — qarshi fikr yo'q; I — haddan tashqari ishonch.

5-ilova. Tuzilmali akademik bahs varaqasi

O'quvchi uchun. 4.3-paragraf va 6-model bilan ishlatiladi.

Ism: _____ Guruh: _____ Mening pozitsiyam: A / B

Bahs savoli: _____

Bosqich	Yozuvlarim
Tayyorgarlik: bizning uchta eng kuchli dalilimiz	1.
	2.
	3.
Tinglash: qarshi tomonning dalillari	1.
	2.
	3.
Qayta bayon: «Sizni to'g'ri tushungan bo'lsam, ...»	
O'rin almashish: qarshi tomonning eng kuchli dalili	
Umumiy xulosa: ikkala tomon nimada rozi?	
Umumiy xulosa: farqimiz nimada?	
Guruhning kelishilgan javobi	

Yakka yozma javob (bu qismni o'zingiz, guruhsiz yozing): savolga javobingiz; ikkala pozitsiyadan bittadan dalil; javobingiz qaysi shartda to'g'ri.

Refleksiya: qaysi dalil fikrimni o'zgartirdi yoki mustahkamladi?

Qoidalar: so'zlovchini bo'lmayman; shaxsni emas, dalilni muhokama qilaman; javob berishdan oldin qayta bayon qilaman; har bir da'voni materialdagi dalil bilan bog'layman.

6-ilova. Chiqish varaqalari namunalari

O'qituvchi uchun. 5.5-paragraf bilan ishlatiladi. Har bir namuna daftar varag'ining to'rtidan biriga sig'adi; bir darsda bittasi qo'llanadi.

Turi	Varaq matni
Dars savoliga javob	Ism: ____ Bugungi dars savoliga ikki jumla bilan javob bering: ____
Dalil keltirish	Ism: ____ «...» degan fikrni bugungi manbadan bitta dalil bilan tasdiqlang: ____
Bog'lash	Ism: ____ Bugungi mavzu ... mavzusi bilan qanday bog'liq? ____
Xatoni topish	Ism: ____ Jumlada xato bor: «...». Xatoni toping va tuzating: ____
O'zini baholash	Ism: ____ Bugun eng yaxshi tushunganim: ____ Hali tushunarsiz qolgani (bitta savol): ____

Tahlil jadvali (o'qituvchi to'ldiradi):

Sana va sinf	To'g'ri javob berganlar soni	Qisman	Javob bera olmaganlar	Eng ko'p uchragan xato	Keyingi dars uchun qaror

7-ilova. O'zini va o'zaro baholash chek-listlari

O'quvchi uchun. 5.3-paragraf bilan ishlatiladi.

A. Manba tahlili uchun chek-list (topshirishdan oldin).

- ☐ Matnni o'qishdan oldin muallif, sana va manba turini yozdim.
- ☐ Muallif kim uchun va nima maqsadda yozganini ko'rsatdim.
- ☐ Manbada bevosita bor narsani o'z xulosamdan ajratdim.
- ☐ Manba nimani aytmasligini yozdim.
- ☐ Ishonchlilik bahoyimni ikki mezon bilan asosladim.

B. Argumentli javob uchun chek-list (topshirishdan oldin).

- ☐ Birinchi jumlam savolga to'g'ridan to'g'ri javob beradi.
- ☐ Kamida bitta dalilni manba nomi bilan keltirdim.
- ☐ Dalil javobimni nima uchun tasdiqlashini tushuntirdim.
- ☐ Menga qo'shilmaydigan fikrni tilga oldim.
- ☐ «Aniq», «shubhasiz» so'zlarini faqat dalilim kuchli joyda ishlatdim.

D. O'zini baholash varaqasi.

Savol	Javobim
Rubrikaning qaysi mezonida eng kuchliman? Buni ishimning qaysi jumlasini ko'rsatadi?	
Qaysi mezonida zaifman?	
Keyingi ishda nimani boshqacha qilaman? (bir jumla)	

E. O'zaro baholash varaqasi.

Ish egasi: _____ Baholovchi: _____ Bugungi mezon:

Savol	Izohim
Shu mezon bo'yicha ish qaysi darajada? (1–4)	
Buni ko'rsatuvchi jumla (ko'chirib yozing yoki tagiga chizing)	
Eng kuchli joyi ..., chunki ...	
Keyingi darajaga chiqish uchun ...	

Ish egasi uchun: izohni o'qib, bitta jumlaning qayta yozdim:

8-ilova. Dars loyihasi shablони va AI javobini tekshirish ro'yxati

A. Dars loyihasi shablони. O'qituvchi uchun. VIII bobdagi o'n to'rt band asosida.

Band	Mazmuni
Mavzu va sinf	
Dars savoli	
Maqsad (uch qatlam: bilim, tushuncha, ko'nikma)	
Kutilayotgan natija (har bir o'quvchidan qanday yozma dalil olinadi)	
Oldingi bilim (xotiradan qayta tiklash uchun besh savol)	
Muammo yoki ziddiyat	

Band	Mazmuni
Asosiy texnologiya va paragraf	
Manbalar (har biri: muallif, sana, tur)	
Topshiriq	
Baholash (mezon yoki rubrika)	
Differensiatsiya (qaysi o'q bo'yicha)	
Minimal va raqamli variant	
Refleksiya savoli	

Bosqich	Vaqt	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Jami	45		

Darsdan oldingi tekshiruv:

- ☐ Dars savoli bir so'z bilan javob berilmaydigan shaklda.
- ☐ Vaqt yig'indisi 45 daqiqa.
- ☐ O'quvchining mustaqil fikrlashiga kamida 15 daqiqa ajratilgan.
- ☐ Har bir o'quvchidan yozma dalil olinadi.
- ☐ Har bir manbada muallif, sana va tur ko'rsatilgan.
- ☐ Har bir faollik tarixiy fikrlashga xizmat qiladi va uni oddiy o'yin bilan almashtirib bo'lmaydi.
- ☐ Barcha sana va faktlar darslik bilan solishtirilgan.

B. AI javobini tekshirish ro'yxati. O'quvchi va o'qituvchi uchun. 7.3-paragraf bilan ishlatiladi.

№	Da'vo (bir jumla)	Qayerdan tekshirdim	Hukm: tasdiqlandi, rad etildi yoki tekshirib bo'lmadi	To'g'ri varianti
1				
2				
3				
4				
5				

Tekshiruv savollari:

- ☐ Matnni alohida da'volarga ajratdim.
- ☐ Har bir sana, ism va raqamni darslik yoki ilmiy nashr bilan solishtirdim.
- ☐ Matnda keltirilgan iqtibos va kitobning haqiqatan mavjudligini tekshirdim.
- ☐ Davrga xos bo'lmagan tushuncha yoki buyum yo'qligini tekshirdim.
- ☐ «Hamma», «har doim», «hech qachon» kabi umumlashtirishlarga qarshi misol izladim.
- ☐ Bahsli masala hal qilingandek berilmaganini tekshirdim.
- ☐ Tekshira olmagan da'voni halol belgiladim.
- ☐ Tekshiruvni boshqa sun'iy intellektdan emas, mustaqil manbadan o'tkazdim.

Foydalanish bayonoti: «Men sun'iy intellektdan ... uchun foydalandim va natijani ... bilan tekshirdim.»

Ekspert nigohida tekshiruv (ishchi bo‘lim)

Qo‘llanma o‘z-o‘zini baholashda 100 balldan 85 ball oldi: mazmun va metodika kuchli, rasmiylashtirish va sinovdan o‘tkazish esa hali tugallanmagan. Bu bo‘lim ishchi hujjat; nashrga tayyorlashda matndan olib tashlanadi.

Baho matnni tuzgan tomonning o‘z bahosi, shu sababli mustaqil ekspert xulosasi undan farq qilishi mumkin.

Yigirma savol bo‘yicha tekshiruv

№	Savol	Natija	Izoh
1	Mavzu dolzarbmi?	Ha	PF-134, PQ-231 va PQ-358 bilan asoslangan
2	Mavzu nomi mazmunni to‘liq ifodalaydimi?	Ha	Nazariya (I bob), metodika (II–VII), amaliyot (VIII–X)
3	Qo‘llanma metodlar ro‘yxatiga aylanmaganmi?	Ha	Kirish nuqtasi 2.2-jadvaldagi muammolar
4	Eski va samarasiz metodlar chiqarilganmi?	Ha	Sabablari 2.1 va 2.9-paragraflarda
5	Har bir metodning pedagogik maqsadi bormi?	Ha	Shablonning 3-bandi
6	Har bir metod tarix faniga moslanganmi?	Ha	Har birida aniq tarixiy misol
7	Topshiriqlar real maktabda bajariladimi?	Asosan	Manba parchalarini o‘qituvchi o‘zi topishi kerak
8	O‘qituvchi uchun qulaymi?	Asosan	Birinchi qo‘llashda tayyorgarlik vaqti katta
9	45 daqiqalik darsga mosmi?	Ha	O‘n modelning vaqt yig‘indisi qayta hisoblandi: har biri 45 daqiqa
10	Natijani baholash mumkinmi?	Ha	Har bir texnologiya va modelda mezon bor
11	Kompetensiyaviy yondashuv bormi?	Qisman	Ishchi tasnif berilgan; rasmiy hujjat bilan moslik jadvali yo‘q
12	Tarixiy tafakkur rivojlantiriladimi?	Ha	Barcha texnologiyalar shu maqsadga bog‘langan
13	Manba bilan ishlash bormi?	Ha	III bob, 3, 5 va 8-modellar
14	Zamonaviy baholash bormi?	Ha	V bob, 4, 6, 7-ilovalar
15	AI va raqamli vositalar maqsadli qo‘llanganmi?	Ha	Olti bo‘g‘inli model; har birida minimal variant
16	Ilmiy manbalar ishonchlimi?	Asosan	25 manba mavjud ishlar; nashr ma’lumotlari asl nusxa bilan solishtirilmagan

№	Savol	Natija	Izoh
17	Me'yoriy hujjatlar amaldami?	Asosan	To'qqiz hujjat 2026-yil 5-oktabrda lex.uz orqali tekshirildi; yangi standart tasdiqlanmagan
18	Takrorlar bormi?	Oz	Saralash jadvali va chek-list ikki joyda ataylab takrorlangan
19	Uydirma ma'lumot bormi?	Aniqlanmadi	To'g'ridan to'g'ri iqtibos va statistika berilmagan; tarixiy faktlar alohida tekshiruvdan o'tishi kerak
20	Ekspert e'tiroz bildirishi mumkin bo'lgan joylar	Bor	Quyidagi ro'yxat

Yuz ballik baho

Mezon	Ball	Asos
Ilmiylik	9	Har bir texnologiya tadqiqotga tayangan; ssenariy bo'yicha dalil kamligi ochiq aytilgan
Metodik asoslanganlik	9	Yagona shablon, ochiq saralash filtri
Zamonaviylik	9	Kognitiv fan, formativ baholash, AI javobini tekshirish
Tarix faniga moslik	9	O'n davr, O'zbekiston va jahon tarixi bog'langan
Amaliy samaradorlik	8	Tayyor materiallar ko'p; sinfda sinalmagan
Kompetensiyaviy yondashuv	8	Rasmiy dastur bilan moslik jadvali yo'q
Innovatsionlik	8	Uch mualliflik yechimi; yangilik ilmiy emas, metodik
Baholash tizimi	9	Rubrikalar, chek-listlar, bahoga o'tkazish namunasi
O'qituvchi uchun qulaylik	9	Minimal variantlar, sakkiz blanka
Til, tuzilish va rasmiylashtirish	7	Titul to'ldirilmagan, tarixiy tasvirlar yo'q
Jami	85	«Yaxshi» darajasining quyi chegarasi

Aniqlangan kamchiliklar va ularni bartaraf etish

Kamchilik	Kim bartaraf etadi	Qanday
Titul varaqda muallif, taqrizchilar va tavsiya etgan kengash ko'rsatilmagan	Muallif	Ma'lumotlarni kiritish
O'zbek tilidagi metodik adabiyotlar ro'yxati bo'sh	Muallif	Kutubxona katalogi bo'yicha tekshirilgan 8–10 nashrni qo'shish va I–II boblarda ularga havola berish

Kamchilik	Kim bartaraf etadi	Qanday
Tarixiy faktlar (sana, ism, voqea) mustaqil manba bilan solishtirilmagan	Muallif va taqrizchi	Har bir bobdagi sanalarni amaldagi darslik bilan tekshirish; ayniqsa 2.5, 2.7-paragraflar, 3, 5, 7, 10-modellar va X bob
Xalqaro adabiyotlarning sahifa raqamlari asl nusxa bilan solishtirilmagan	Muallif	10–34-manbalarni nashriyot sahifalari bo'yicha tekshirish
Kompetensiyalar rasmiy o'quv dasturi bilan moslashtirilmagan	Muallif	Yangi standart tasdiqlangach, 1.3-paragrafga moslik jadvalini qo'shish
Manba parchalari va tarixiy tasvirlar matnda yo'q	Muallif	Huquqiy jihatdan foydalanish mumkin bo'lgan nashr va to'plamlardan tanlab, III va VIII boblarga joylash
Materiallar sinfda sinalmagan	Muallif va tinglovchilar	Kamida uch dars modelini malaka oshirish kursida sinab, natijani Kirishda qayd etish
Sahifalash yakuniy tekshirilmagan	Muallif	Matn 14 kegl va 1,5 interval bilan sahifalandi (109 bet); sahifa raqamlarini Word dasturida qayta tekshirish

Ekspert e'tiroz bildirishi mumkin bo'lgan to'rt joy. Birinchisi, saralash ballarining subyektivligi: javob sifatida ular mualliflik mezoni ekani matnda ochiq aytilgan. Ikkinchisi, 3-modelda «Temur tuzuklari» muallifligi masalasining ko'tarilishi: dars manbani rad etishga emas, undan to'g'ri foydalanishga qaratilgani alohida ta'kidlangan. Uchinchisi, keng tarqalgan interfaol metodlarning chiqarib tashlanishi: har biri uchun asos va o'rnini bosuvchi shakl berilgan. To'rtinchisi, avvalgi ikki metodik tavsiya bilan mavzu yaqinligi: 1.4-paragraf va III bob qisqa tayanch sifatida yozilgan, misollari boshqa davrlardan olingan.